

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	2A
'Aho	Mōnite, 10 Sune 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Tauelangī Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 02A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Mōnite 10 Sune 2019
Taimi: 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti mei he Ongō Memipa na’a na me’a atu mo e Tohi Tali ‘o e Tō Folofola
Fika 05	:	<p>Lao Ke Fakahū Atu ‘A e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2019/2020 – Lao Fika 21/2019</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘A e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune, 2020 • Fakamatala Patiseti 2019/2020 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungāue Fakapule’anga 2019/20 – 2021/22 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020
Fika 06	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	8
Lipooti ki he ‘ave Tohi Tali ki he Tu’i.....	8
Tokanga ki he tohi ma’u Fale Alea e kau Mēmipa	9
Tokanga Tu’i ki he lahi folau Hou’eiki Mēmipa ki muli & ke fakasi’isi’i fakamole ko ia	10
Tokanga ke fakafika 1 ‘a e Lao ‘Esitimeti he ko e to’u Fale Alea 2019/2020.....	11
Poupou ke liliu ‘a e fakafika e Lao Patiseti.....	12
Fokotu’u Pule’anga ke liliu fakafika ‘a e Lao ‘Esitimeti fika 1/2020.....	13
Taukave tonu pē hono fakafika he taimi mo e ta’u fakahū mai ai ha Lao	13
Tokanga ‘ikai malava fakahoko fatongia Kōmiti Pa’anga hono sivilisi’i Patiseti	14
Fakafatongia’aki Kōmiti Pa’anga hono vakai’i Patiseti fakatatau ki he Kupu 174 Tohi Tu’utu’uni	14
‘Ikaipau ke tali Fale ki he lipooti Kōmiti Pa’anga he ngāue ki he ‘Esitimeti	15
Fehu’ia pē ‘oku totonu ke talangofua Pule’anga ki he fiema’u e Kōmiti Pa’anga	16
Fakamanatu Sea Kupu 51(1) Konisitūtone ‘oku taliui mai Kapineti ki Fale Alea	16
Faka’ikai’i ‘oku ‘ikai fa’u Patiseti e Kōmiti Pa’anga	16
Taukave na’e fa’u patiseti fo’ou mai Kōmiti Pa’anga	17
Fakatonutonu na’e ‘ikai liliu he Kōmiti Pa’anga ‘a e Patiseti.....	17
Taukave ko e Kapineti ‘oku taliui ki Fale Alea ‘ikai ko e kau <i>CEO</i> mo e kau ngāue	18
Taukave ko e ‘ikai lava ke fa’u ha ‘esitimeti ta’e’iai ha palani	19
Fakatonutonu ‘uhinga fokotu’u fakalahi patiseti ko e palani Potungāue Polisi & Potungāue Mo’ui.....	20
‘Ikaipau ha mafai fa’u palani ‘a e Kōmiti Pa’anga	20
Fakatonutonu ko e ngāue Kōmiti Pa’anga ko e vakai’i e palani mo e Patiseti	20
Fakamahino ‘Eiki Sea ‘isiu fekau’aki mo e taliui Pule’anga Kōmiti Pa’anga Fale Alea	21
Ngofua ki he Kōmiti Pa’anga ke nau ‘omai ha taha mei tu’a ke tokoni he’ene ngāue	21
Taukave ‘ikai ngofua Kōmiti Pa’anga ke liliu ha fika he Patiseti ta’e’iai ha palani.....	22
Taukave ‘ikai kaunga Kōmiti Pa’anga ke fakalahi ha mata’ifika he Patiseti.....	22
Ngāue ‘a e Kōmiti Pa’anga ko e vakai’i pē Patiseti ha me’a ‘e ala tokoni ai ki he Pule’anga .	23
Fakangofua he Kupu 174 Tohi Tu’utu’uni e Sea ke ui mai ha <i>CEO</i> ki he Kōmiti Pa’anga	25

Fakama'ala'ala ki he Kupu 172 (4) e Tohi Tu'utu'uni	25
Fakatonutonu 'ikai kaunga Sea ke ui ha taha mei tu'a ke ha'u ki he Kōmiti Pa'anga.....	26
Malava 'omai ha taha ki he Kōmiti kae 'i he fengaue'aki loto lelei mo e Pule'anga	26
Tapou ke fakamahino 'Eiki Sea 'oku 'i ai mafai Kōmiti Pa'anga ke ui mai ha taha mei tu'a..	27
Taukave Minisita Pa'anga 'ikai ha mafai e Kōmiti Pa'anga.....	27
Tokanga ki he founga ke tomu'a fai femahino'aki Kōmiti Pa'anga mo e Pule'anga	28
Fakamahino Kupu 70 Konisitūtone malava ke ala atu lao ki ha ni'ihi 'oku talangata'a ki Fale Alea	28
Fokotu'u toloi uike 1 Fale Alea tukuhifo 'Esitimeti ki he Kōmiti Pa'anga pea ke faitu'utu'uni ki ai Sea.....	30
Faka'atā he Tohi Tu'utu'uni kae 'ikai tuhu'i pau mai kuo pau ke ha'u kau CEO ki he Kōmiti Pa'anga.....	31
Fiema'u fengaue'aki lotolelei mo fefaka'apa'apa'i vaha'a Kapineti mo e Kōmiti Pa'anga.....	31
Tapou ki he Pule'anga ke nau fetokoni'aki mo e Kōmiti Pa'anga.....	31
Fokotu'u Sea Kōmiti Pa'anga toloi uike 1 Fale kae tukuange 'Esitimeti ki he Kōmiti.....	32
Taukave ko e natula ngāue fakahoko Kōmiti e Fale Alea ko hono sivi'i ngaahi lipooti kuo 'osi 'atita'i	32
Fakatonutonu kau 'a e 'Esitimeti hono vakai'i he ngāue Kōmiti Pa'anga.....	32
Te'eki ha tohi mei he Sea kuo 'osi tukuhifo Patiseti ki he Kōmiti Pa'anga	33
Tapou faitu'utu'uni Sea ki he ngāue Kōmiti Pa'anga fekau'aki mo e Patiseti	33
Tokanga na'a foki ngāue Kōmiti ki he sisitemi ne ngāue'aki mai he kuohili ko e lulu tava	34
Kole ke tokangaekina kau sipoti ki he <i>Pacific Games</i>	35
Kole Pule'anga ke hoko atu he founga motu'a hono alea'i Patiseti	36
Fakatonutonu ko e Fatongia Kōmiti Pa'anga 'ikai ko e fa'u patiseti.....	36
Fakama'ala'ala ki he founga ke ngāue'aki ki ai e Patiseti he hū mai he 2.....	36
Fiema'u fakama'ala'ala ki he faitu'utu'uni Sea kuo 'osi 'i he Kōmiti Pa'anga e Patiseti	36
Fokotu'u ke lau Minisita Pa'anga 'a e Fakamatala Patiseti kae toki lau 'a e Lao 'Esitimeti....	39
'UHINGA e Sea ke lau 'uluaki Lao ko e fokotu'u 'Eua 11 fekau'aki mo e Patiseti	39
Tokanga ki he Kupu 184 'osi tuku e Patiseti ki he Kōmiti Pa'anga	40
Poupou Minisita Pa'anga ki he fokotu'u ke tukuange ke fai ia Fakamatala Patiseti	40
Fehu'ia pē oku 'i ai ha mafai Fale Alea ke fa'u patiseti	41
Fehu'ia ha koā ngāue 'a e Kōmiti 'e fai ki he 'Esitimeti	43
Taukave mahino pē fatongia e Kōmiti Pa'anga kuo 'osi tohi mahino mai pē	43

Fokotu’u lau ‘uluaki ‘a e Lao Patiseti & ‘oua ‘ave Patiseti ki he Kōmiti Pa’anga	43
Taukave ko e Kōmiti Pa’anga ko e nima ngāue pē ia Fale Alea.....	43
Fokotu’u ke lau ‘uluaki ‘a e Lao e Patiseti	45
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga fika 21/2019 (Lao e Patiseti) 2019/2020	45
Lau hono ua Lao ‘Esitimeti 20-19/2020	45
Fakamatala Patiseti 2019/2020.....	46
Ngaahi kaveinga ‘e 7 fai ki ai Fakamatala Patiseti	47
1. Kaveinga ‘o e Patiseti ki he Ta’u Fakapa’anga 2019/20	47
Ngaahi ‘elia ‘e fakaivia he Patiseti 2019/2020.....	48
Tu’unga faka’ekonomika mo hono ngaahi pole.....	48
Tuai tupu faka’ekonomika ‘aki .3 e peseti he ta’u fakapa’anga 2017/’18	48
Ola ngaahi me’afua faka’ekonomika kehe.....	49
i. Tu’unga talafi pa’anga mei muli kongamahu’inga ki he ‘ekonomika fonua	50
ii. Tupu peseti meimei 40 tokolahi kau folau ‘eve’eva mai ki Tonga.....	50
iii. Tu’unga koloa hū mai mei tu’apule’anga (<i>export</i>).....	50
iv. Tu’unga totongi koloa fakalukufua	51
v. Hiki 25.5 miliona tu’unga pa’anga talifaki fonua a’u mai faka’osinga Fepueli 2019 ...	51
Ola ngaahi me’afua fakapa’anga	52
i. Pa’anga hū mai fakalotofonua.....	52
ii. Vāhenga kau ngāue ke ‘oua laka he peseta ‘e 53 ‘o e pa’anga hū mai	52
iii. Nō mei tu’apule’anga ke si’i hifo he peseti 50 mahu’inga e <i>GDB</i>	53
iv. Taha ngaahi pole ki he tupu faka’ekonomika ko e lahi mate he mahaki ‘ikai pipihi.....	54
v. Sekitoa ngāue fakapangike.....	55
‘I ai pē vīsone Pule’anga ki he langa fakalalakaka faka’ekonomika	55
Ngaahi kaveinga ngāue 9 Pule’anga he langa fakalalakaka faka’ekonomika he kaha’u	56
i. Fakalalakaka ngaahi founga ngāue fakapule’anga kaveinga fika ‘uluaki he ngāue Pule’anga	56
ii. Kaveinga ngāue 2 fakalalakaka’i sekitoa ‘ikai lesisita faka’ofisiale.....	57
Kelesi.....	59
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	60

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Mōnite, 10 Sune, 2019.

Taimi: 1000-1005 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafofongá Ha’apai 12 ke tataki mai ‘etau lotu he pongipongi ni.

Lotu

(Na’e tataki ‘e Ha’apai 12 Mo’ale Finau ‘a e lotu kamata e Fale)

<004>

Taimi: 1005-1010

Mo’ale Finau: (...na’e hoko atu pē ‘a e hiva’i ‘o e himi, pea hili ia na’e hoko atu ki he veesi mei he Folofola). Ki’i fakakaukau nounou pē mei he Folofola hou’eiki ke kamata’aki ‘etau ngāue ‘i he ‘aho ko eni, ko e fakaafe eni ia mei he ‘Eiki na’a ne pehē. Ha’u kiate au ‘a kimoutolu kotoa pē ‘oku feinga mo mafasia, pea te u foaki ‘a e fiemālie kiate kimoutolu. Mou ako ‘iate au he ‘oku ou anga vaivai mo anga malū. Pea ‘oku ma’ama’a ‘eku kavenga pea ‘oku faingofua ‘eku ha’amonga.

(‘I he hili ‘ene lau ‘ene veesi Folofola, na’a ne fakahoko leva ‘a e lotu fakalaumālie mo fakamāfana ki he pongipongi ni)

<005>

Taimi: 1010-1015

Eiki Sea: Kole ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia, mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afíó, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, kae ‘atā hono fakahoko e ui e Falé ki he pongipongi ni, ‘aho Mōnite ‘aho 10 ‘o Sune, 2019.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

<006>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmíá, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Tēvita Lavemaau, ‘Akosita Lavulavu. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui e Falé ki he pongipongi ní ...

Poaki

‘Oku ‘ikai ke ma’u ha poaki, pea ko e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tongá Tama Tu’í Tupou VI, tapu atu ki he Ta’ahine Kuiní Nanasipau’u, kae 'uma'ā ‘a Hou'eiki. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le’ole’ó, ‘Eiki Tokoni Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpelé, tapu pea mo e Fakafofonga e Kakai. Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki, ko ‘etau ‘asenitá, na’e ‘osi tufa atu pē ke mou me’a ki ai, pea hangē pē ko ‘etau ngāue na’e fakakakato he uike kuo ‘osí. Na’e fili atu ‘a e ongo Mēmipa ‘e ua ke na Fakafofonga’i atu e Fale Aleá, fakahoko e Tohi Tali e Falé ki he ‘Ene ‘Afio. Fika 4 he’etau ‘asenitá he pongipongi ni Hou'eiki ko e Lipooti mai ‘a e Ongó Mēmipa ko ení, Fakafofonga Nōpele o Vava’ú, pea mo e Fakafofonga Ha'apai 13. Ongó Fakafofonga, mo me’a mai, ‘o lipooti mai ho’omo ‘ave ‘a e Tohi Tali ki he ‘Ene ‘Afio. Mālō.

Lipooti ki he ‘ave Tohi Tali ki he Tu’i

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. Mālō mu’a e kei faka laumālie lelei e Feitu’ú na 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia Le’ole’ó, kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Minisitā, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé, fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea, ko e ki’i lipooti eni fekau’aki pea mo e fatongia ne tukumai ‘e he Feitu’ú na, ki he motu’á ni kae 'uma'ā ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Vava’ú. Ne lava lelei e fatongiá, pea ne ma lele atu ‘o fakahoko ‘a e fekau mei he Feitu’ú na, pea na’e fakahoko ia ‘e he 'Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Vava’ú, ‘ema lele atu ki he ‘Ene ‘Afio. Ko ‘ema lele maí ‘o fakakakato ‘a e ngāue ho Falé mei he Feitu’ú na. ‘O fakahoko ‘a e fiefia mei he Feitu’ú na kae 'uma'ā ho Fale ‘eikí, ki he ‘Ene afeitaulalo ka ne afea ho Falé, ‘o tō ha koloa ma’a kitautolu, kae 'uma'ā ‘a e kakai e fonua. 'Eiki Sea, ne tali lelei ‘e he ‘Ene ‘Afio, pea kimu’a ia Sea, ne ma lele atu kimaua kuo fuoloa ‘Ene ‘afio mai ‘a’ana ia ‘i hono ‘afio’anga. Pea ne ma fakahoko lelei e fatongia. Pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ne tō mei he Tu’i ‘o Tongá, ‘Ene Folofola, na’a ne tokanga fekau’aki mo e 'Eiki Palēmia. Pea ko u tui ne fakahoko atu pē ki he ‘Ene ‘Afio ‘oku ne ‘i Nu’usila. Pea ko u tui na’e folofola ai ke tau fakamamafa ke tau to e tokanga ange mo e 'Eiki Palēmiá ki he lotú, ke tau lau e Folofolá, pea ‘ai ke mo’oni. Pea ‘oku ou tui ne me’a atu leva e Nōpele ...

<008>

Taimi: 1020-1025

Veivosa Taka: ... Fika 1 ‘o Vava’ú ‘o ne fakamālō ko e koloa kuo ‘omi ma’a kitautolu ki he Fale ‘eikí ke tau to e tokanga ange ki he folofolá. Pea ko u tui ko e kongā ia na’a ne hoha’a fekau’aki mo ‘etau tokanga ki he lotú.

Ko hono hokó ‘Eiki Sea na’a ne folofola mai ngalingali ‘oku tau hao ‘i he ngaahi fakatāmaki fakaenātulá. ‘A ia ‘oku hā mai ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘afio makehe ‘Ene ‘Afio ki he’etau tokateu ki ha ngaahi fakatāmaki ‘e hoko mai ‘āmui ka na’a ne to e folofola mai pē ‘oku ‘ikai ke tau, ke tau lave’i he ko e *climate change* ‘oku fakatu’upakē pē ‘ene lele maí. Pea ko u tui ko e

konga ia hono 'omi 'e he Tu'i 'o Tongá. Pea ne me'a atu leva e 'Eiki Nōpele 'o Vava'ú fakamālō ki he 'Ene 'Afīō koe'uhí ko 'ene tali lelei ongo tu'unga mātu'a ko ení ka ma lele mai ā. Pea na'e mu'omu'a atu 'a e Nōpele Tu'ilakepa 'o lulululu pea mo 'Ene 'Afīō pea u totolo mo au. Pea na'e to e 'i ai 'ene fie hua ko 'ene folofola faka'osí ia. **Ongo tangata tuku ā 'a e 'itá.** Pea ko u tui ko e, na'e to e 'oatu pē 'e he 'Eiki Nōpelé, 'e Ho'o 'Afīō ko hoku filí pē eni ka kuo ma sai maua. Pea u fakahoha'a atu, 'e Nōpele ko e 'uhinga mai 'Ene 'Afīō ki he Fale Alea 'o Tongá. 'A ia ko e konga ia 'Eiki Sea 'oku fakahoko atu ka ko u kole pē ki hoku kaungā fononga ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke u fakahoko atu pea ne toki fakakakato mai. 'Eiki Sea fakamālō atu he ma'u faingamālie. Ko e ngata'anga ia e ki'i līpooti 'oku fakahoko mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Ha'apai 13, Nōpele Vava'ú 'oku 'i ai ha to e tānaki mai ki he Līpootí pē 'oku kakato pē me'a mai 'a Ha'apai.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea. Hūfanga atu pē he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'e he Fakafofonga Ha'apai kuo kakato pē Sea. 'Ikai ke u fu'u lave'i 'e fakaikiiki he 'e Fakafofonga homa ki'i koloa pē ia 'omaua. Ko u manatu ki he 'aho 'aneafi hono fekau 'e he Fale 'eiki taha e Hou'eiki Nōpelé ke nau me'a atu ō vakai e mo'ungaafi pē ko e motu 'asi fo'ou 'i Ha'apai. Ko 'eku toki fanongo he līpooti lōloa fakaikiiki e me'a kotoa pē, kotoa pē, ka ko u fakamālō atu Fakafofonga ko e ki'i koloa ia 'o tauá ko taua pē ia ka ko u fakamālō atu Sea ko 'ene lava ia 'etau ngāué tuku atu ki he Feitu'ú na ke hoko atu e fatongia e Feitu'ú na mahalo ko e me'a lahi taha ia 'oku tau tatali ki ai e fonuá 'Eiki Sea ki he Patisetí 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tau fakafeta'i pē ki he 'Otua mo e lotu lelei Fakafofonga Ha'apai 12 fakalaumālie e Feitu'ú na. Pehē ki hono fakalaumālie Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti.

Sea ko 'eku ki'i hanga hifo pē ko e ki'i me'a kehe eni ia. Tau fakamālō ki he Hou'eiki na'a na fakahoko e Tali Folofolá tau tali lelei e koloa kuo tō mei he Taloní mahu'inga pē lotú mahu'inga mo 'etau fe'ofa'akí. He 'oku hangē ko e kaveinga ko eni 'o e fakataumu'a 'aki 'etau Patisetí ko e **Fonuá pē 'a tangata** hangē kiate au ko e lea eni 'a'aku kae toki fakatonutonu pē. Mālō 'aupito Minisitā Pa'anga.

Tokanga ki he tohi ma'u Fale Alea e kau Mēmipa

Ka ko u tokanga pē 'a'aku Sea ki he tohi ko eni 'oku tufa mai homau tesi fekau'aki mo e ma'u Fale Aleá mo 'emau nofo he Fale Aleá. 'Oku 'i ai pē Tu'utu'uni ho Falé 'i ai mo e ngaahi tu'utu'uni ki he poaki ka tengetange ha Hou'eiki ka kiate au Sea 'oku hangē eni ia ha'atau ma'u akó. Ko 'ete *absent* pē 'oku 'omai e tohi pea kapau 'oku te *sick* 'oku te tengetange kuo pau ke te lele ki he Minisitā Mo'ui 'o tali ai he tohi he feitu'u talitali talatala ke toki ma'u ai ha'ate tohi *sick leave* pea te to e lele mai 'o fakahū atu ki he 'Ofisi ho Kalaké 'o e 'ofisi. Sea ko u ongo'i au 'etau ngāué kuo hangē eni ia kuo mau hoko mautolu ha kau ngāue 'ofisi 'a e Feitu'ú na. 'Oku 'i ai pē Tu'utu'uni ho Falé pea ko e Hou'eiki ko ení kuo ...

<002>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu’i’afitu: ... fili ia ko e falala’anga ‘a e kakai kotoa pē. Pea ‘oku nau mea’i pē ‘enautolu ‘a e lelei mo e kovi. Hangē ko e taimi ‘oku fai ai e taimi ‘a e tātaki ‘e he Feitu’u na mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato ho Fale. Ka mau anga ta’e fe’unga. ‘Oku mou fakatokanga pea tautea’i mautilu. ‘E lava pē ke fakamavahe’i kimautolu mei Fale Alea ni. Ka ko ‘eku lave’i hifo ko eni Sea. ‘Oku kau mo e motu’a ko eni ‘oku fa’a tengetange ma’u pē. ‘A ia kapau ‘e tu’o tolu ‘i he uike. Tohi tu’o tolu pē.

Sea! Kapau ‘e ‘i ia ha’o fakamaama pē. ‘Oku ou ki’i tokanga ki ai. Ka ko e tauhi ‘a e Tu’utu’uni ho Fale Sea, ‘oku mau faka’apa’apa mo tauhi ho’o Tu’utu’uni. Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou hoha’a ki ai. Na’a hoko ‘a e ngaahi Tu’utu’uni, ko ha Tu’utu’uni ki ha kau ngāue ‘ofisi kimautolu. Pea ‘ikai ai ke mau kei hoko ko ha kau Fakafofonga ho Fale ‘i ha tu’unga ko e fili mai ki he Fale ni. ‘Oku ‘i ai pē me’a fakamāmani lahi. ‘Oku kehekehe ‘a e kau pilgrage mei he kau *beaucrat* mei he *bureaucracy*. ‘Oku ‘ikai totonu a e Fale ni ia, ke pule’i faka’ofisi. Ko e Feitu’u na pē mo e totonu faka-Konisitūstone, ‘a ho mafai ‘i he founa ngāue, ke mau mauimui ki ai. Ko ia pē ‘a e ki’i me’a ‘oku fakahoha’a ai Sea pea ko u kole fakamolemole atu. ‘Oua na’a ke tuputamaki mai. Mālō.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u. Neongo pē na’e ‘ikai ke faka’atā atu ke ‘omai ha ngaahi me’a kehe. Ko ‘etau ‘Asenita Hou’eiki ‘oku kamata pē ‘i he Patiseti pea ko ia pē. Kaekehe, te u faka’atā pē ko e ‘uhinga, he ‘oku mahu’inga ‘a e *issue* ko eni. Te u fakama’ala’ala atu Hou’eiki. Ke mou me’a hifo ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko e kupu 29. ‘Oku felāve’i ia mo e tohi na’e tufa atu pea ‘oku ‘ikai ha Tu’utu’uni fo’ou ko hono fusia’u pē eni ‘a e tu’unga totonu, na’e tonu ke ‘i ai ‘a ‘etau founa ngāue.

Hou’eiki! Ko ‘etau ‘Asenita Fika 5. Ko e Lao Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2019/2020. Ko e Lao Fika 21 eni ‘o e 2019. Ko u kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Sea! Ko e ki’i me’a kehe eni. ‘

‘Eiki Sea: Fekau’aki pea mo e Patiseti?

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai! Fekau’aki pē mo ‘eku fakahoko ‘a e Līpooti. Na’e ‘i ai ‘a e me’a na’e tuku pē ka na’e ‘ai ke u lea ki he Fakafofonga ke ne fakahoko atu ‘e he Nōpele....

‘Eiki Sea: Me’a mai!

Tokanga Tu’i ki he lahi folau Hou’eiki Mēmipa ki muli & ke fakasi’isi’i fakamole ko ia

Veivosa Taka: Ka e fakakakato atu Sea. Ko e kongā ‘e taha Sea, na’e ‘i ai ‘Ene Folofola mai, fekau’aki pea mo e lahi ‘a e folau ki muli. Ke tau to e tokanga ange ki he folau. ‘A ia ko u tui ko e ki’i kongā ia, na’a ku pehē ‘e au ke toki fakakakato ki he ‘Eiki Nōpele. Ka ko u pehē Sea, ke fakahoko atu pē ke kakato ‘a e Līpooti ki he Feitu’u na. He na’a ne Folofola mai pea u fakahoko ange ko e Minisitā Mo’ui ‘oku lolotonga fakataha. Pea ‘oku ne ‘Afio’i pē ‘e ia. Na’a ne to e folofola mai pē ko ia ‘oku ‘i muli ko e *Certificate* ‘oku fiema’u ko eni ke fakahoko. Pea ko u tui ko e kongā ia, ‘oku ne ‘Afio’i pē ‘a e me’a pea ‘oku ou ‘oatu pē ‘o fakatatau pē ki he me’a ko ē

na'e 'oatu 'e he Nōpele. 'Oku 'i ai pē 'Ene Folofola fekau'aki pea mo 'etau fakamole, ke to e fakasi'isi'i ange. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Tokanga ke fakafika 1 'a e Lao 'Esitimeti he ko e to'u Fale Alea 2019/2020

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Fakamālō pē hangē ko e lotu lelei na'e tātaki 'aki kitautolu 'i he kamata'anga 'o e Pule fo'ou ko eni mo e ngāue mamafa 'oku fakahoko mai 'e he Pule'anga 'e alea'i 'a e pa'anga 'a e fonua, teuteu ke fakahoko 'aki 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ko eni.

Ko 'eku ki'i kole fakama'ala'ala pē Sea, ko e 'uhinga ke fakamahino mai pē 'e he Feitu'u na ia Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ki he 'etau ngāue. Ko 'eku ma'u. Kapau ko ia pē ia Ka ko 'eku ki'i lau pē 'a'aku ia kihe fakafika ko eni 'etau Lao. He ko 'eku ma'u, hangē ko e Lao Fika 1 eni 'o e ta'u faka-Fale Alea ko eni. Pea ma'u pē ko e Patiseti. He ko e 'uhinga, neongo ko e 'u Lao ko ena 'i he kamata mai 'o e 2019. Ko e faka'osi'osi mai ia 'o e 'u Lao ko eni mei he to'u Fale Alea 'o e 2018 – 2019.

Ko e kamata'anga eni Sea, 'o e to'u Fale Alea, 2019-2020. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku, kapau 'oku feliuliaki, ka ko 'eku ma'u ia, pea ki'i 'omai pē mei he Feitu'u na, ko e 'uhinga pē ke ki'i mahino ange ki he motu'a ni 'a 'etau founa ngāue mo e anga 'a e fakafika 'a 'etau Lao. He ko e Patiseti, ko e Lao Fika 1, ma'u pē ia 'o e to'u Fale Alea. He ko e ... na'a tau tapuni pea fakaava, ko e tāpuni ia 'o e 2018 – 2019. Ko e kamata eni 'o e 2019 ta'u faka-Fale Alea 2019 – 2020 pea ko e Lao ...

<004>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'iha'angana: 'Uluaki ma'u pē ko e Patiseti pē ko e 'Esitimeti, tukukehe kā ke ki'i fakamā'ala'ala mai pē 'e koe ke mahino kā 'oku mahino, kā ko e 'eke pē ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, kapau 'oku to e 'i ai ha liliu ia ki he ngaahi fakafika 'a e lao pea 'oku ke fakamahino mai pē, mālō.

'Eiki Sea: Mālō, Fakafofonga Nōpele Ha'apai, 'oku 'i ai 'a e mo'oni 'a e me'a 'oku ke me'a mai ki ai, 'oku ou lau hifo ko e Lao Fakaanga fika 21 eni 2019, hili ko ia ko 'ene toki tepile'i eni 'i he to'u Fale Alea ko eni, 'a ia 'oku tonu ke fika 1/2019. 'Oku ou vakai ki he'etau Tohi Tu'utu'uni ko hono fakafika ko ē 'ū lao 'oku fakatatau ia ki he taimi ko ē 'oku tēpile'i ai ki he 'Ofisi 'o e Kalake pea ne hanga leva 'o hiki leva ai 'a e lao ko ia pē ko e lao fika fiha. Ko ia 'oku fakamahino'i mai 'e he Kalake 'oku 'osi 'i ai 'a e Lao fika 1 ia 'o e 2019, mahalo 'oku ke 'osi mea'i pē na'e 'i ai 'a e ngaahi lao ia mei he 2019 na'e 'osi lau pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai. 'Oku ou tui mahalo ko e ...

Lord Tu'iha'angana: Ko e lao fē ia 'oku fika 'uluaki 'i he 2019. He ko e 'ū lao ko ia ko e fakahū mai pē ia 'o faka'osi'osi 'o e to'u Fale Alea 2018/2019, ko e kamata'anga eni 'o e to'u Fale Alea 2019/2020. Kaekehe Sea ko 'eku 'ai pē 'e au ia mahalo pē 'oku 'i ai ha fu'u maumau kā ko 'eku

‘ai pē ‘e au ke hangē ke faka’osi’osi ‘a e 2018/19 kae kamata eni. Pea kapau ‘oku ... kā ‘oku ‘ikai ko ha fu’u me’a ia ko e feinga pē motu’a ni ia ke tatau pē.

‘Eiki Sea: Ko ia, Fakafofonga kapau te ke manatu’i pē ko ‘etau fa’a ngāue ko ē he kuo hili na’e fa’a faka’osi mai ‘a e ‘ū lao ko ē na’e te’eki ai ke ‘osi mei he ta’u kimu’a, ‘a ia ko e 2018 na’e tonu ke faka’osi mai ki he kamata’anga ko ē ta’u ni, 2019, kā na’e a’u mai ia ki he to’u Fale Alea ko eni faka’osi mai ko ē ‘a e Fale ‘i he kamata’anga ko ē 2019 na’e kei fakahū mai pē ‘ū lao ia ‘i he ta’u ko ia, na’e ‘ikai ke faka’osi mai ‘a e ‘ū lao na’e toe mei he 2018 ki he 2019, pea ‘i he ‘ene pehē ko e taimi ko ē ‘oku lēkooti ki ai ‘e kamata mei he 1, pea kapau ‘oku loto ‘a e Fale ke tau to e 1 fo’ou, ‘e pau ke 1A/2019 he na’e ‘osi ‘i ai ‘a e ‘ū lao ia na’e fakahū mai ‘i he 2019. Neongo pē ko e faka’osi ia ‘a e ta’u faka-Fale-Alea 2018.

Lord Tu’iha’angana: Sai pē Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia pea kapau ‘oku pehē pē ‘e he Kalake ‘oku fakalao pē mo e me’a ko ena ‘oku fo’ou foki ‘a e ‘ū fetō’aki, fē me’a, kā ‘oku sai pē. Ko ‘eku fehu’i pē ia ‘a’aku, mālō.

Poupou ke liliu ‘a e fakafika e Lao Patiseti

‘Eiki Sea: Ko ia hou’eiki te tau lava pē ‘o kamata fo’ou kae 1A, koe’uhí ‘ikai ke lava ‘o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga, 1A mei he ‘aho ni mo e 1A ko ē ‘oku ‘osi lolotonga lēkooti. Me’a mai Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu’u na, fakatapu atu ki he Tokoni Palēmia kae ‘uma’āā ‘a e hou’eiki ‘o e Fale Alea. Sea ‘ikai ko ha fakalōloa ia, ko au ‘oku ou poupou ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai, ko e ‘ai pē ko e ‘uhinga ke tau vakai’i ke mea’i pē Sea pea ‘ilo ‘e he Kalake, na’e ‘ave ‘a e tali ‘etau Patiseti ko ē ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea ‘ave pea to e fakafoki mai ‘o ui ‘a e Fale ‘oku mou lolotonga me’a kimoutolu ki Ha’apai. Ko e ki’i fo’i fika si’isi’i na’e fakatonutonu. Kā koe’uhí he ‘ikai fakatonutonu ia ‘e he ni’ihi ‘oku nau tokanga’i ‘a e Patiseti, kā ko e fale’i ko ē na’e ‘omai mei he ‘Ateni Seniale ui ‘a e Falé pea fai hono fakatonutonu ki’i fo’i fika. Fo’i fika 2018 he 2019 ‘Eiki Sea. Ko au ‘oku ou poupou ki heni he koe’uhí he na’e ‘osi fou mai ‘a e Fale, hala fononga tatau, ka ‘oku ou vakai hifo ki he patiseti ‘oku 2020 pē eni ia ‘Eiki Sea, tau anga maheni pē foki ‘i he ngaahi ta’u mai ko ē ko e 2017 ki he 2018, 2018/2019, kaekehe kae ki’i fai mai pē mu’a he ‘oku na’a a’u ki ha taimi ‘oku tau to e tutuku ‘i Siulai pea ui ‘a e Fale ‘o ‘ikai ke ma’u ‘a e *quorum*, kā koe’uhí ke fakahoko hotau ngafa fatongia, ko ene a’u ko ē ki he ‘aho 30 ‘o Sune ‘o e māhina ni pē, ‘a e 2019 kuo tau hopo leva ki he 2020...

<005>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu’ilakepa: ...tuku atu leva ‘a 2019, ka tau kamata leva hono feinga’i ‘e he Pule’angá ke fai mo ‘ave ha silini koe’uhí ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e ngāue ko ē ‘oku nau fakahokó, fai’aki honau fatongia, pea mo e kakai e fonuá. Ko e ki’i, kole pē ki he Pule’angá ke nau tokoni mai pē mu’a, pea fai pē ko e Feitu’u na, he ko nautolu na’a nau fakahū mai ‘a e Patiseti ko eni. Ko e hā ‘enau me’á, ko e ‘uhingá ka tau hoko atu, ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki, ko e tokoni atu pē ki he feme’a’akí. Fakamanatu atu ko e Patiseti 2018/2019, na’e

fakahū ko ē he ta'u kuo 'osí, pea tali 'i Fale ni. Na'e Fika 8 'o e 2018, 'a e Patiseti ko ē na'e tali he ta'u kuo 'osí. Na'e 'ikai ke Fika 1 ia. 'A ia na'e 'osi 'i ai pē 'a e Lao Fakaanga Fika 1 ki he 7 'o e 2018, pea toki fakahū mai 'a e Patiseti, na'e Fika 8 'o e 2018. 'O kapau te tau ngāue'aki 'a e founa ko iá, 'e 21 pē 'a e 2019, 'a e Patiseti 'o e ta'u ni, 'o kapau 'e loto e Falé ke tau ngāue'aki 'a e fakafika fo'ou, te tau kamata fo'ou leva 'o 1A 'o e 2019.

Fokotu'u Pule'anga ke liliu fakafika 'a e Lao 'Esitimeti fika 1/2020

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na. Fokotu'u atu ke tau kamata 1/20 eni, 'o lele ai pē. Ne ki'i fehālaaki 'a e fakafika ia mei mu'á. Ko e manatu 'a e motu'a ni 'oku kamata 'a e 1 'i he Patiseti. Pea ko ia, ko e 19/20 eni 'oku tau kamata ko eni, 1/20, 'o lele ai, ko 'etau 'osi pē e māhina ni ia kuo lele 'a e ta'u fakapa'anga 1920 ia. Ko e 18/19 eni 'oku tau lolotonga 'i aí, ka 'e 'osi ia he 'aho 30. 'A ia 'e fakapotopoto pē ia, 1/20 eni, 'o lele ai pē, fetofetongi atu ai pē 'o 'alu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē, 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e 2019 'eni, 'e 'ikai ke tau lava ke tau lekooti ko e 2020 'eni. 'Eiki Minisitā Polisi.

Taukave tonu pē hono fakafika he taimi mo e ta'u fakahū mai ai ha Lao

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni. Pea 'oku ou faka'apa'apa lahi atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea, ko e fie tokoni atu pē ia. Ko e 'uhinga pē 'o e kehekehe pehē ni, 'Eiki Sea, ko hono 'uhingá, ko e ngaahi Lao angamaheni, 'oku kehe ia mei he Patiseti. Ko e Ngaahi Lao angamaheni foki, Sea, 'oku ui pē ia 'i he fika 'o e ta'u 'oku fakahū mai aí. 'A ia, 'Eiki Sea, hangē ko eni, 'oku to e hū foki 'a e Fale Alea he kongá kimu'a 'o e ta'u kotoa pē, ko hono 'uhingá na'a 'i ai ha Lao fakavavevave 'e fiema'u ke hū kimu'a 'i he Patiseti. Ko e ki'i kehe 'anga e Patiseti, Sea, he 'oku tu'u ia mei he Sune ki he Sune, 'a ia 'oku 'alu ia mei he ta'u *calendar year* ko ē ki he ta'u *calendar year* ko ē, ka ko e Laó ia 'oku pau ke lekooti ia 'o totonu ki hono taimi mo hono ta'u na'e fakahū mai ai, pea ko e 'uhinga ia mahalo 'oku hanga 'e he Kalaké ko ē 'o lekooti na'e fakahū mai e ngaahi Lao he kamata'anga 'o e ta'u ni, he ko e mo'oni pē foki. Ko e mo'oni pē, na'e 'i ai e Ngaahi Lao na'e fakahū mai ia kimu'a he kamata'anga 'o e ta'u ni, ko e Patiseti 'oku toki kehe pē ia, ko e Fika 1 ia 'i he Ngaahi Lao fakapa'angá pē, ka ko e ngaahi Lao angamaheni ia, 'e kei hū Fika 1 mai pē ia he lolotonga 'o e ta'ú, kapau 'oku hū mai 'i he ta'u ko iá, ke tonu hono lēkooti, 'o fakatatau ki hono *refer* ko ē 'i he Laó. Ko e ki'i tokoni atu pē ia, Sea. 'A ia he 'ikai ke fu'u pau ia ke tau pehē ke tau pehē ke tau kamata ma'upē mei Sune. Ki'i tokoni atu pē ia, Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia, Hou'eiki, ko e ngāue ko eni 'a e Falé na'e fa'a kamata pē e ta'u fo'ou 'o hū pē mo e Patiseti. 'I he ngaahi ta'u ko eni kimui ni, na'e fa'a... 'oku 'i ai e 'ū Lao ia 'oku fa'a hū mai kimu'a pea tau alea'i e Patiseti. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku ngali fo'ou aí, ka ko e 2017, Hou'eiki, ko e Lao e Patiseti na'e Fika 7, pea 'i he ta'u kuo 'osí, 2018, na'e Fika 8. 'I he ta'u ni 'oku 21. 'A ia ko e founa anga maheni pē eni 'oku tau fou mai aí, ka 'o kapau ko e loto e Falé ke tau ngāue'aki ha fakafika fo'ou, 'e pau ke 1A, he kuo 'osi 'i ai 'a e 1 'o e 2019, pea mahino pē 'e hā pē.

Lord Tu'iha'angana: Sea, tapu mo e Feitu'u na, sai pē, kapau, na'a ku 'uhinga pē 'eku 'eké 'a'aku, ko e fiema'u pē 'e au ke fakamahino mai ...

<006>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu'iha'angana : ... ka 'oku ma'ala'ala 'a e me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'akí, tau fai'aki

pē ā ia ke tau hoko atu. Mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Siaosi Sovaleni : Ki'i me'a pē kimu'a he...

'Eiki Sea : Tongatapu 3.

Tokanga 'ikai malava fakahoko fatongia Kōmiti Pa'anga hono sivilisi'i Patiseti

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmia Le'ole'ó kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Fekau'aki eni pea mo hono alea'i Sea 'e he Kōmiti Pa'angá 'a e 'Esitimetri. Me'a angamaheni foki ho Falé Sea, ko e 'omai pē ko ia 'o e 'Esitimetri' i Mē, 'oku 'oange ki he Kōmiti Pa'angá, ke nau nofo 'o sivilisi'i mo fai hano alea'i, pea toki tēpile'i ko eni 'i Sune 'o e 'Esitimetri. Me'apango pē Sea 'oku 'ikai ke lava e fatongia ko eni 'i he Kōmiti 'o fakatatau pē ki he Tohi Tu'utu'uni, Tu'utu'uni Fika 174. 'A ia 'oku 'asi ai 'a e fatongia ko eni 'o e Kōmiti Pa'anga. 'A ia 'oku kau ai 'a e kupu 1 (c). 'A ia 'oku ne pehē mai, ko e fatongia ko eni 'o e Kōmiti Pa'angá, kau ai ki ha fa'ahinga me'a pē fekau'aki mo e 'Esitimetri. Pea ko e kupu si'i fika (g) 'oku ne to e tatau mai pē ai ha fa'ahinga me'a fekau'aki mo e 'Esitimetri, pea mo e *Public Accounts*. 'A ia ko e tui 'a e motu'á ni Sea, 'oku mahino 'aupito 'a e mahu'inga 'o e fatongia ko eni 'o e Kōmiti Pa'anga. Ka ko e me'apangó pē, 'oku fakahoko mai mei he Pule'anga, 'e 'ikai ke nau me'a mai nautolu kātaki Sea 'ikai ke nau me'a mai nautolu ki he Kōmiti Pa'angá, ke fai hano tālanga'i 'o e 'Esitimetri fakatatau ki he Tu'utu'uni ho Falé Sea. 'Oku 'ikai ke u fakahala'i 'e au 'a e Pule'angá, ka ko e kolé pē eni ki he Feitu'ú na Sea, ke fai mai ha fakama'ala'ala, pē ko e hā koā 'a e fatongia 'o e Kōmiti Pa'angá, pē 'e kei hoko atu. He ko hono fatongia tukufakaholó eni, ke nau nofo 'o sivi'i 'a e 'Esitimetri, 'a e 'Esitimetri ko eni 'a e Pule'anga pea toki 'omai ki he Falé ni. Ka ko e tukuatu pē Sea, ke fai mai mu'a ha lau ko e Pule'angá eni 'oku nau 'i heni pē. Na'e 'osi fakahoko mai pē he 'e Pule'angá honau fatongiá, 'o fakahoko mai he 'ikai ke nau me'a mai nautolu, ki he tālanga'i ko eni e Patiseti 'i he Kōmiti Pa'anga. Mālō Sea.

Fakafatongia'aki Kōmiti Pa'anga hono vakai'i Patiseti fakatatau ki he Kupu 174 Tohi Tu'utu'uni

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 3. Hou'eiki, kapau te mou fakatokanga'i 'etau Tu'utu'uni Fika 184, ko e Tu'utu'uni ko eni 'oku fekau'aki mo e 'Esitimetri ko eni 'oku fakahū mai 'e he Pule'anga. 'E malava pē, 'e malava pē ki he Falé pē 'Eiki Seá, ke ne 'oatu he 'Esitimetri ki he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá, mo e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá, ke nau vakai'i, pea toki lipooti mai 'a e olá ki Fale Alea. 'A ia ko e 'Esitimetri ko ē 'a e Pule'angá, na'e fakahū mai ki he 'Ofisi 'o e Kalaké, pea na'e tali pē 'e he 'Ofisi ke fakahū atu ki he Kōmiti Pa'angá. Pea ko ia 'oku fakatatau ki he Kupu 174, 'oku fakafatongia'i e Falé ni 'a e Kōmiti Pa'angá ke nau vakai'i 'a e 'Esitimetri 'a e Pule'anga.

Siaosi Sovaleni : Fakamālō atu Sea, ko e me'a pē ia na'e fiema'ú ke fakama'ala'ala mai 'e he Feitu'ú na Sea, ko e 'uhingá pē 'oku 'i heni 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti. Ko e 'uhinga pē pē ke fai ha femahino'aki, pea 'ai pē ke talanga'i pē pea fai ha feme'a'aki, na'a faingofua ai hono alea'i e 'Esitimetri he Falé ni Sea mālō.

Eiki Sea : Ko ia, kātaki pē ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e Sea ko ia e Kōmiti Pa’angá, Fakafofonga ‘Eua 11. ‘Oku ou tui ‘oku tonu ke hoko atu ‘a e feme’a’aki ko ení, ‘oku lolotonga ‘i heni e Sea e Kōmiti. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘e uesia ‘etau ngāue ki he Patisetí, ‘o kapau ‘e toloi atu e feme’a’aki Tongatapu 3, kae toki fakamahino’i ‘amui.

Siaosi Sovaleni : Sai pē ia Sea, kapau pē ‘e toki me’a mai, hangē pē ko ho’o tu’utu’uni, lava pē ‘a e Kōmiti ia ‘o lele, toki fili pē hanau Sea ‘anautolu ia kapau ‘e ‘ikai ke ‘i heni ‘a e Sea ‘o e Kōmiti ko ia. Ko e ‘uhinga pē eni ia Sea, hoko atu ‘etau tālangá ‘atautolu fai e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki Mēmipá, ‘i he ‘Esitimetí, ka na’e faka’amú, ke fai ha ki’i ..’uluaki fai ha sio ki ai ‘a e Kōmiti Pa’angá, pea toki fai ki ai ha feme’a’aki ho Falé Sea. Pea ko e ‘uhinga pē ko e fakahoko mai mei he Pule’angá ko ē he ‘ikai ke nau kau mai hono alea’i ‘i he feme’a’aki ‘a e Kōmiti Pa’anga. Mālō Sea.

Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ka u ki’i tokoni atu kātaki.

‘Ikai pau ke tali Fale ki he lipooti Kōmiti Pa’anga he ngāue ki he ‘Esitimetí

Eiki Sea : Kātaki pē ‘Eiki Minisitā, ‘oku ou fie fakapapau’i atu pē ki he Fakafofongá ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Eiki Sea: ... Tongatapu 3 ‘oku ‘ikai ke pau ke tali e Falé ia ki he līpooti mai e Kōmiti Pa’angá toki līpooti mai pē Kōmiti Pa’angá he kakato homou ngāue ki he ‘Esitimetí.

Siaosi Sovaleni: Ko ia Sea. Na’e ‘uhinga pē fakahoha’a ia ke fakamāhino mai e tu’utu’uni pea mo e fakahoko atu pē ‘e lava pē Kōmiti Pa’angá ‘o hoko atu ‘enau ngāué ka ko e ‘uhinga pē ia na’e mei to e lelei fakalukufua ange pea kapau na’e fai ha tālanga fai ha fēme’a’aki kimu’a ‘i he ngaahi me’a pehē ní kae toki fai e alea’i. Ko e ‘uhingá pē ke fakatokanga’i Sea ‘a e ngaahi ‘a e tu’utu’uni ‘omai mei he Pule’angá ki he kōmití ko ení pea mo ha *direction* pē pea mo ha faitu’utu’uni mei he Feitu’ú na ke ne tataki ‘a kimautolu ‘i he ‘unu atu ko eni kimu’á. Ko ia pē Sea mālō.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku faka’atā pē ko e ‘uhinga ‘oku felāve’i ‘a e līpooti e Kōmiti Pa’angá pea mo e Lao ‘Esitimetí pea ‘i he’ene pehē ‘oku felāve’i pea ‘oku malava pē ke alea’i fakataha. Kapau te mou me’a hifo ki he’etau ‘asenitá ko e Lao Fakaangaanga 21/2019 ko e Patiseti e Pule’anga, Fakamatala Patiseti, Ngaahi Palani ngāué pehē foki ki he Palani Fakata’u ‘o e ‘Atita Senialé. Kātoa e ‘ū Lao ko ení mo e ngaahi Līpooti mo e ‘ū Fakamatala Patiseti ‘oku nau felāve’i pea mo e ‘Esitimetí pea ‘e kau mai ki ai pea mo ha līpooti mei he Kōmiti Pa’angá.

Ko u tui ko e me’a ko ē ‘oku ke tokanga ki ai Tongatapu 3 felāve’i ia pea mo e ngaahi *policy* ‘a e Pule’angá. Ko homou ngāué ‘i he Kōmiti Pa’angá ke mou hanga ‘o sivilivi’i ‘a e lelei hono fakamole ‘a e pa’angá fakataha ki he *policy direction* ‘oku fakahoko ‘i he Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko e fatongia ‘a e Kōmiti Pa’angá ke nau fehu’ia pē ‘eke’i ‘a e ngaahi *policy* ko iá kā ko hono

fakamoleki ‘a e pa’anga ‘oku ‘osi tali ‘i he Fale Aleá fakatatau ki he Patiseti lolotongá, fakatatau ki he ngaahi *policy direction* ‘oku tali ‘i he Kapineti ‘i he Pule’anga.

Fehu’ia pē ‘oku totonu ke talangofua Pule’anga ki he fiema’u e Kōmiti Pa’anga

Siaosi Sovaleni: Ko ia Sea. Ko e ‘uhingá pē ia Sea ‘oku ‘ikai ke mau faitu’utu’uni mautolu he me’á ‘i he Kōmiti Pa’angá. Ko hono sivilivi’i pē hono *implementation* pē ko e faka-*resource* fakapa’anga ‘o e ngaahi *policy direction* ... ko e me’a ‘ata’atā pē ia ‘a e Kapineti ka ko e, na’e ‘uhinga pē pē Sea. Pea mo e ki’i kole pē ia Sea ‘a ia ‘oku māhino eni ka ‘i ai ha kole atu ki ha potungāue ke nau me’a mai ki he Kōmiti Pa’angá ‘oku tonu nai ke nau talangofua pē te nau muimui ‘i he tu’utu’uni mei he Pule’anga ke ‘oua te nau ōmai ki he fakataha ‘a e Kōmiti Pa’angá ?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu kātaki.

Fakamanatu Sea Kupu 51(1) Konisitūtone ‘oku taliui mai Kapineti ki Fale Alea

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u fakamanatu atu ko e kole ko eni ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 3 ‘oku felāve’i ia pea mo e Kupu 51(1) ‘o e Konisitūtoné. Hou’eiki ko e Kupu 51(1) Fatongia Fa’ahinga ‘oku Kau ki he, ki hē pea mo e Ngaahi Mafai ‘o e Kapineti. Kupu 51(1) **Kuo pau ki he Kapineti ‘a e Mafai Pule ‘o e fonuá ‘a ia kuo pau ke nau ma’u ‘a e ngafa ‘o e fengāue’aki fakataha mo e tali ui ki he Fale Aleá ‘a e ngaahi fatongia pule ‘o e Pule’angá.** Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga’i heni ‘a e fengāue’aki fakataha pea mo e taliui ki he Fale Aleá ko e ngaahi ngafa mo e ngaahi mafai ko iá ‘i he *Executive Government* ‘oku ma’u ‘i he Hou’eiki Minisitā pea ‘o ka fai ha kole atu mei he Fale Aleá ‘oku ‘i ai pē faka’amu te nau faka’atu’i ‘a e ngaahi kole ko iá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki mu’a ka u ki’i ‘oatu e ki’i tokoni ko ení.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tokanga ki he mafai fa’u patiseti e Kōmiti Pa’anga Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipá. Na’a tau a’usia ‘a e palopalema ko ení he ta’u kuo’osí. Ko e taimi pē ‘oku ‘alu ai ‘a e, ha va’a ‘o e Pule’anga ke nau fai ha me’a ‘i tu’a ‘i hono mafai pea ‘oku ‘i ai leva e fehālaaki ai pea ko u fie ‘oatu ‘a e *example* ko eni ‘i he ta’u kuo’osí. Na’e ui e kau ngāue kau ai ‘a e kau ngāue ‘a e motu’a ni mo ‘eku *CEO* ke nau ōmai ki he kōmiti ko ení. Na’e to e hanga he kōmiti ia ko ‘ení ‘onau to e fa’u Patiseti nautolu ‘onau talamai ‘enautolu ke hiki ‘emau Patiseti.

Faka’ikai’i ‘oku ‘ikai fa’u Patiseti e Kōmiti Pa’anga

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā ke ngaue’aki pē mu’a ‘a e ngaahi talanoa ‘oku mo’oni he ‘oku ‘ikai ke fa’u Patiseti ha kōmiti. Ko e Fale Aleá ‘eiki pē ‘oku nau fa’u e Patiseti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki Sea ka u fakatonutonu atu.

Siaosi Sovaleni: Ka ko e ngaahi me’a ko ē hangē ko e me’a ‘a e Seá ‘o ne talamai ‘oku ‘ikai ke

mau fehu'ia 'a e *policy* ko hono fakahokó pē 'oku ma'u ha pa'anga fe'unga. Me'a ia 'oku mau fehu'ia ko ia pē Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Taukave na'e fa'u patiseti fo'ou mai Kōmiti Pa'anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea na'e, ka u hoko atu mu'a ke lava 'eku ki'i fakahoha'a atú. Na'e fētongi 'a e 'ū Patiseti mo nau fokotu'u mai he 'e kōmiti ko ení ...

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a e 'ū Patiseti lahi ke hiki ki 'olunga.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku makatu'unga 'ete hiki ha Patiseti 'o makatu'unga ...

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e, fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mei ha'ate fētongi ha palani.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e Minisitā.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā. Me'a mai Hou'eiki Nōpele Vava'u.

Fakatonutonu na'e 'ikai liliu he Kōmiti Pa'anga 'a e Patiseti

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu e Feitu'ú na 'Eiki Minisitā na'e 'ikai ke hanga 'e he kōmiti ko ení 'o fētongi 'oku tapu ia 'i ho Fale 'eiki ke hanga he 'e Kōmiti ko ení 'o fētongi ha fika 'i he Patiseti 'a e Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mahino ia Sea ka u hoko atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko hono sai eni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā ka u faka'osi atu ke u tokoni ki he Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Osi ma'u ia.

Lord Tu'ilakepa: Na'e fokotu'u mai 'e he kōmiti ke hiki e pa'anga e Potungāue Polisi ki hono fakatotolo'i e *drugs* ka na'e 'ikai ke tali he 'e he Fale ní. Fakamulitukú Sea na'e foki mai e Minisitā

Polisi ‘o kole ki he Fale ni pea na’a tau toki tali kimui ni. Hā hono kovi ke ‘omai ki he Kōmiti Pa’angá. ‘Oku ‘ikai ke u kau au he Kōmiti Pa’angá ‘Eiki Sea, ‘omai ki he Kōmiti Pa’angá. Ko e fakamo’oni eni ‘oku ou ‘oatu ‘oku mo’oni e ‘Eiki Minisitā fakamolemole.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘Eiki Sea ko u ma’u ‘e au ka ‘oku ki’i hala fakatekinikale ka u fakatonutonu atu ai pē ke ne ma’u e māhino ko íá.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u tokoni mu’a ki he Minisitā fakamolemole Sea ka tau nounou.

‘Eiki Sea: Tali ‘Eiki Minisitā e kole tokoni, Minisitā Polisi me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io mālō.

Taukave ko e Kapineti ‘oku taliui ki Fale Alea ‘ikai ko e kau CEO mo e kau ngāue

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Feitu’ú na pea mou fakamolemole pē Hou’eiki Mēmipa kae ‘oatu pē mu’a e ki’i tokoni ko ení ka tau nounou ka tau hoko atu ‘e ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga pē Sea ‘oku mahino’i ‘aupito pē ‘a e fatongia ‘o e *Public Account*. ‘Eiki Sea ka u tokoni atu pē fakamolemole. Ko e *Public Account* na’e fokotu’u eni ‘e he Palēmia ‘o Pilitānia ko *Clerkstone* 1868-1874. Ko hono taumu’á eni ‘Eiki Sea. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai e Fakamatala ‘Atitá pea ‘oku ‘ikai ke tuku he laipeli ka ‘oku ‘ave ki he *Public Account Committee* ke nau to’o e *recommendation* ko ē kau ‘Atitá ‘o ‘ai ko e *Government Policy* ‘a e me’a ko ē ‘oku lelei. Ko e me’a ko ē ‘oku mau tokanga ki ai Sea ke ‘omai ko ē ‘a e ‘Esitimetí ‘oku te’eki ke ‘atita’í pea ‘omai ki Fale Alea ni hangē pē ko e me’a ‘a e Feitu’ú na ko e ‘omai ki heni pea toki fai ai e tu’utu’uni ko ē ‘a e Feitu’ú na pē ‘oku ‘ave ki ai.

Ko ‘emau tokanga ko ē he Kupu 51 na’e me’a mai he Feitu’ú na ‘Eiki Sea ka u lau atu. **Kuo pau ke ‘i he Kapineti ‘a e Mafai Pule ‘o e fonuá ‘a ia kuo pau ke nau ma’u ‘a e ngafa ‘o e fengāue’aki fakataha mo e taliui ki he Fale Aleá.** Ko e ma’u ko ē ‘amautolu mo e fale’i na’e ‘omai he ‘Ateni Seniale ko e Kapinetí ‘oku taliui ki he Fale Aleá ‘ikai ko e kau CEO mo e kau ngāue. Ko mautolu ‘oku taliui maí. ‘A ia ‘oku tohi’i ia hē **ko e Kapinetí.** Ko ia Sea ko e kolé ia ko e taimi ko ē ‘oku to e ui mai ai homau kau CEO ‘omautolu ia ke to e fai ha talanoa mau ongo’i te tau lōloa. ‘E ‘ikai ke mau taliui mai mautolu ki he Falé pea toki fai ai e tu’utu’uni ‘a e Feitu’ú na. Ko e ki’i nounou pē ia kae tukuange pē me’a ia ‘a e Kōmití ke lele kae ‘uluaki ‘omai ki heni Sea pea toki fai ai ho’o tu’utu’uni kae hoko atu Sea. Ko e tokoni atu pē ia mo e faka’apa’apa mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki’i tokoni pē ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u hoko atu mu’a e ...

Siaosi Sovaleni: Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘ene ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u hoko atu mu’a ‘eku malangá ‘a’aku ko e fie tokoni ē ki he Minisitā ko ē ‘oku ‘ikai ke u ...

Siaosi Sovaleni: Ko ‘eku tokoni ‘a’aku ki hē ka na’e lolotonga tokoni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko au ‘oku ou, kātaki ko au ‘oku ou lolotonga malangá.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 3 ko e taimi eni e ‘Eiki Minisitā.

Taukave ko e ‘ikai lava ke fa’u ha ‘esitimeti ta’e’iai ha palani

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito. ‘I he’ene pehē Sea ko u ki’i fie ‘oatu e tokoni ko ení ke tokoni ki he Nōpele mei Vava’u he’eku ‘uhinga atu ko ē ‘oku ‘i ai e ki’i hala fakatekinikale ‘i he’ene ma’ú. Ko e me’a ko e Patiseti ko e me’a faka-mata’i fika ia. Ko e me’a faka-mata’i fiká ko e ‘Esitimeti ia ‘o ha silini ke fakamoleki. ‘Oku ‘ikai ke lava ‘e ha taha ‘o fa’u ha ‘Esitimeti ‘oku ‘ikai ke ne fa’u ha palani. ‘Oku ‘ikai ke lava ha taha ‘o fa’u ha palani ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘o fa’u fakatatau ki ha *priority*.

Lord Tu’ilakepa: Sea. Ki’i kole atu mu’a ki he Minisitā. ‘Oua te ke to e ako’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e ‘ai atu eni ke ke ma’u e fo’i māhino ‘oku ‘ikai te ke mahino’i.

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole mu’a kuo fuoloa ‘eku Fale Alea ‘a’aku ‘i he Feitu’ú na kuo fuoloa ‘eku ‘ilo’i e ‘ū me’a ko ená. Te ke to e fakahinohino mai koe au ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u faka’osi atu mu’a ‘eku ki’i malanga Sea he ‘oku ‘i ai e ki’i ...

Lord Tu’ilakepa: Ko u kole atu ki he Feitu’ú na tuku ho’o fie’eiki he ‘ai ke ‘omai e me’a ki he Kōmití.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku ‘ikai ko ‘eku fie’eiki ko ‘eku fie ke fakahā atu ‘eku malanga ke ‘osi.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ke fu’u fie’eiki ‘aupito hotau fonua ni.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku mo maumau’i e Tu’utu’uni e Falé. Fakafofonga Nōpele ‘oku ke fakatonutonu pē ko ho’o kole tokoni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘e Sea.

Lord Tu’ilakepa: Nōpele tuku ā foki ho’o faka’ali’ali holo he *media* mo e Fale Alea ni mo e fakapiko.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Te u kole atu ‘Eiki Minisitā ke fakamā’opo’opo mai ho fakamalangá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō. Ko ‘eku fakamalanga ia ko ‘eku ‘oatu ke tau ma’u ha ki’i fakakaukau tatau. ‘I he ta’u kuo’osí na’e ‘omai ‘a e ngaahi fokotu’u mei he Kōmiti ko ení ke liliu

e ‘ū Patiseti mata’ifiká ka he ‘ikai te te lava ‘o fai ha fokotu’u ki ha me’a pehē kae ‘oua leva kuo ke liliu ha palani. Ko e palani ‘oku ‘ikai ke malava ke fa’u ia ‘e he kōmiti ko iá. Ko e palani ‘oku ...

<002>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... fa’u ia ‘e he Potungāue ‘oku fatu mei ai ‘a e Patisetí.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Tongatapu 3.

Fakatonutonu ‘uhinga fokotu’u fakalahi patiseti ko e palani Potungāue Polisi & Potungāue Mo’ui

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko e fakatonutonu Sea, hangē ko ē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ‘oku hangē na’a mau fa’u ta’epalani. Na’e ‘uhinga hono ‘omai ke fakalahi ko ē ‘a e Patiseti ‘a e kau Polisi, na’e ‘i ai ‘a e fiema’u ke fakatokolahi ‘a e kau polisi. Na’e ‘uhinga ‘ai mai ko ē ke lahi pea mo e Minisitā Mo’ui ‘a e Potungāue Mo’ui, ko e ‘uhinga he na’e fiema’u mo ha *rehab center* kia kinatolu ‘oku ma’u ‘e he *drugs*. Ko e palani ia na’e fokotu’u mai, pea ko e me’a ‘ata’atā ia ‘a e Fale ni pē ‘e tali pē ‘ikai, pea na’e ‘ikai ke tali ‘e moutolu ‘a e fokotu’u ko ia.

‘Ikai ha mafai fa’u palani ‘a e Kōmiti Pa’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fakatonutonu ia, kā ‘oku ou faka’osi atu pē mu’a ‘a e fakamā’opo’opo ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fatongia fa’u palani ‘o e Kōmiti ko eni, kapau ‘oku ‘ikai te ke lava fetongi ha palani pē te ke fa’u ha palani, ‘oku *impossible* ke ke malava ke ke liliu ha mata’i fika, ‘oku ngali vale ia ‘i he ‘ilo ‘a māmani.

Fakatonutonu ko e ngāue Kōmiti Pa’anga ko e vakai’i e palani mo e Patiseti

Lord Nuku: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea. Sea, ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke fa’u palani ‘a e Kōmiti Pa’anga, ko e ngāue ‘a e Kōmiti Pa’anga ko hono vakai’i ‘enau palani mo ‘enau lipooti, pea fokotu’u mai ki he Fale ni. Ko ia pē, pea kuo pau ke ui ‘e he Kōmiti Pa’anga he ‘oku ngofua ‘i he tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ke nau hanga ‘o fili ha taha mei tu’a ke kau ki he Kōmiti Pa’anga ‘o kapau ‘oku fiema’u. ‘Oku fakangofua ia ‘e he Fale, pea ‘oku ‘uhinga pē ia....

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u fakatonutonu atu ‘a e ma’u ko eni ‘oku hala mo e fokotu’u ko ia.

Fakamahino ‘Eiki Sea ‘isiu fekau’aki mo e taliui Pule’anga Kōmiti Pa’anga Fale Alea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ho’o mo’oni, pea ‘oku to e mo’oni pē me’a ‘a Tongatapu 3, koe’uhi ‘oku ke me’a mai koe ho’o fakamalangá ko e Kōmiti Pa’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mafai ke nau fa’u palani. ‘A ia ko ho’o fehu’i ia pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku nau tānaki mai ai ‘a e pa’anga ki he voutí, hili ko ia ‘oku ‘ikai ke lava ke ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mafai ke nau fa’u ha palani. Kā ‘oku me’a mai ‘a Tongatapu 3 ko e ‘uhinga na’a nau hiki ai ‘a e vouti ko ē ki he *Ministry of Health* pea mo e Polisi koe’uhi he ‘oku ‘i he palani ngāue ‘a e Pule’angá ke fakaivia’i ‘a e tafa’aki ko ia koe’uhi ko hono tau’i ‘a e faito’o kona tapu. ‘Oku mo mo’oni fakatoloua, me’a mai ‘Eiki Fakafofonga fekau’aki pea mo e *issue* ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 3, fekau’aki pea mo e taliui ‘a e ‘ū Potungāue mo e *CEO* mo e Minisitā ki he Kōmiti Pa’anga ‘a e Fale Alea, ko e *issue* ia ‘oku lolotonga fai ki ai ‘a e feme’a’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia Sea ko e me’a ia ‘oku fai atu ai ‘eku fakahoha’á he ‘oku ‘osi me’a ki ai ‘a e Minisitā Polisi ko e taliui ki he Fale Alea ko eni ko homau sino, ko e kau Minisitā, ‘ikai ko ‘emau kau *CEO*. Ko e me’a ko ē ‘oku ou feinga ke fakatonutonu ...

Ngofua ki he Kōmiti Pa’anga ke nau ‘omai ha taha mei tu’a ke tokoni he’ene ngāue

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ‘a e Minisitā Pa’anga ‘oku ngofua ki he Kōmiti Pa’anga ke nau ui ha sino ke kau mai ki he ngāue ‘a e Kōmiti Pa’anga, ‘a ia ‘oku ne faka’atā ai ‘a e *CEO*, ko ‘eku ‘uhingá ko ‘eku fakatonutonu atú ‘oku ‘ikai tapu, ‘oku ngofua.

‘Eiki Sea: Ko e ‘Eiki Minisitā Leipa. ‘Eiki Minisitā ‘oku mahino ho’o poini kā te u faka’osi atu ‘a e *issue* ko eni koe’uhi he ‘oku mahu’inga ke tau hoko atu ki he ‘Esitimetí. Ko e me’a ko ē na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi fekau’aki pea mo e sino pē ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘oku taliui ki he Fale Alea ‘oku mo’oni fakatatau ki he’etau Konisitūtoné. ‘A ia ‘oku ou kole atu ki he Kōmiti Pa’anga, kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi Potungāue ‘oku fiema’u ke fai ha vakai koe’uhi ko e Patiseti mo e Palani Ngāue, mou kole ki he ‘Eiki Minisitā ke me’a mai. Ko e me’a ‘ata’atā pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ko ia ‘o kapau te ne fie faka’atā mai ‘ene *CEO* pē ko ha’ane kau ngāue ke fakafofonga’i ia ‘i he taliui ki he kōmiti. Ko e fengāue’aki ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō pē au kau faka’osi atu au pea toki hoko atu ha’ane malanga ‘a’ana, ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au ‘ene fehu’i mai kiate au, kau faka’osi atu mu’a Sea.

Siaosi Sovaleni: Ko ‘eku fehu’i ‘aku ia ki he Sea ‘i he fo’i *direction* ko ē ‘oku ne ‘omai ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e ‘uhinga leva ia ko e kau *CEO* ko ē ‘oku ui

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki kau faka’osi atu mu’a au ...

Siaosi Sovaleni:ki ha to e kōmiti na’a mo e Kōmiti Lao ‘oku nau ui mai ‘enau...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki mu’a *point of order* ‘etau me’a...

Eiki Sea: Tongatapu 3 te u toki tali ki ho’o fehu’i ‘oatu hao taimi, ‘Eiki Minisitā toe ho’o miniti ‘e 2 faka’osi mai he ‘oku mei ‘osi hotau houa pongipongi.

Taukave ‘ikai ngofua Kōmiti Pa’anga ke liliu ha fika he Patiseti ta’e’iai ha palani

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko ‘eku hanga pē ‘o fakamahino tau pehē pē ko e ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko e *system*. ‘Oku ‘ikai ke te lava liliu ha fika ta’eliliu ha palani. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fatongia pē ha ngofua ki he kōmiti ko eni ke ne liliu ha palani. Pea he ‘ikai malava ai ke tau lava liliu ha mata’i fika ‘oku ngali vale ‘a e fakakaukau ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakatonutonu atu angé Minisitā.

Eiki Sea: Fakatonutonu Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Ko e fakatonutonu atu ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Minisitā fakamolemole kuo ‘osi me’a atu ‘e he ‘Eiki Sea, palani ‘a moutolu ‘omai ‘i he Patiseti, ‘oku ‘i ai ‘a e *drugs*, pea fokotu’u atu ‘e he kōmiti ‘i he ta’u kuo ‘osi ke hiki mu’a ‘a e seniti ko ia ‘o tokoni ki he palani ‘a moutolu, kā na’e ‘ikai tali ‘e he ...

<005>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu’ilakepa: he to’u Fale Alea ko eni kuo tau sītu’a mei aí. Ko e ngāue pē ‘a e Komiti,’ikai ke nau fa’u palani nautolu koe’uhí ke ne to e ‘omai ‘o fokotu’u ho’omou Patiseti. Palani ‘a e Feitu’una, ‘i ai mo ho’o fika, ko e kole pē e Kōmiti ke hiki

Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ko e ki’i fakatonutonu mu’a ki he ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oleva mu’a, ‘oleva pē, Minisitā, ka u ‘ai ‘eku fakatonutonú ki he Minisitā ko ē, ka ke toki fakatonutonu mai ‘e he Feitu’u na. ‘Oku ‘oatu e taimi ta’efakangatangata ‘e he fonua ni ke ke fakamatala, me’a mai ‘apongipongi, uike kaha’u, hokohoko atu. Ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ke mahino, ‘Eiki Minisitā,

Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ki’i sekoni, he ‘ikai ke a’u ‘o miniti e taha e ki’i fo’i me’a ko ení.

Eiki Sea: Me’a mai, ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Taukave ‘ikai kaunga Kōmiti Pa’anga ke fakalahi ha mata’ifika he Patiseti

Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu’u na, Sea. Ko e fo’i poini ko ē ‘oku tokanga atu ki ai ‘a e Fakafofongá, ‘oku ‘ikai ke nau to e lava ‘o liliu ha me’a. Ko e fo’i me’a ko ē ‘oku totonu ke tokanga ki ai e Kōmiti, ko ’enau sio pē na’e ‘i ai ha palani ‘o fa’u ai e mata’ifiká. Ko ia, ‘osi. Pē ‘oku tonu pē ‘oku hala e mata’ifiká, ‘oku ‘ikai ke kau ia ai. Kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai ha *assumption* mei mui, ko e me’a ia te ne lipooti maí.

Ngāue ‘a e Kōmiti Pa’anga ko e vakai’i pē Patiseti ha me’a ‘e ala tokoni ai ki he Pule’anga

Siaosi Sovaleni: Sea, fakatonutonu e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e to e ōmai ia ko ē ‘o fa’u Patisetí, tuku ia mo e fakahela. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Sea, hangē ko e me’a ko eni ko ē na’a ke ‘osi me’a’aki pē, Sea. Ko homau fatongia ke mau sio pē ‘e ‘i ai ha me’a te mau ala tokoni ki he fakahoko fatongia ‘a e Feitu’u na. Me’a ia ‘a e Fale ni pē te nau tali pē ‘ikai. Fokotu’u mai pē ‘emautolu. Ko ‘eku fakamanatu atu pē ki he Minisitā Pa'anga ‘oku Mēmipa mo ia he Kōmiti Pa’angá. Kapau ‘e me’a ange ki ai, fai e feme’a’aki ‘i ai, mahalo na’a lava pē ai. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kae sai pē ke u ki’i fakatonutonu atu, Sea. Ko hotau fatongia he Kōmití. ‘Ōmai e Patiseti, pē na’e ‘i ai ha *assumption* totonu mei mui ke fa’u ai, ‘a ia ko e palaní ia, ‘o fa’u ai e mata’ifiká, he koe’uhí ‘e kei kehekehe pē e fakakaukaú ia. Kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai ha palani, me’a ia te tau lipooti maí, ‘osi ai. Mālō.

Siaosi Sovaleni: Ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā. ‘A ia na’e lahi fe’unga pē ho’omou pa’anga ke tauhi’aki e faito’o konatapú, na’e ‘ikai ke mou tali ai?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ke u ki’i tali atu e fehu’i ko ená. ‘Oku ou faka’amu ke fakatonutonu ‘a e mahino ko ‘ení.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku ou faka’amu au, Sea, ko e fehu’i ia ki he Minisitā Pa’anga, ‘ikai ke ‘ilo ia kuo liliu e Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kapau ‘oku te fehu’i ta’emahino, ha feitu’u pē ‘oku ‘alu atu mei ai e mahinó, tali ia.

Siaosi Sovaleni: ‘E tali ‘e ha ta’emahino.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ‘oku ou ki’i ‘ai atu ke tau femahino’aki he poini ko ení. Kapau he ‘ikai te ke lava ‘o liliu ha palani, ko e me’a ia ‘oku fai ai e fokotu’u fakakaukaú, ko e liliu ha palani na’e fa’u mai ‘e ha Potungāué. ‘Oku anga fēfē ‘ete fokotu’u atu ke liliu ha Patiseti. ‘Oku fehālaaki fakafakakaukaú ia. Hangē ia ha taha ‘oku pehē te ne pehē atu ‘e lava ‘o luelue mai ha fukahi tahí, ‘oku *impossible* e me’a ko iá.

Lord Tu'ilakepa: ‘Eiki Sea, ke ki’i fakamolemole, ‘Eiki Minisitā, pea mo e Minisitā Pa’anga. Hā e me’a ‘oku mo fu’u vili ta’eunua pehē ai he Fale ‘eiki ni? Kuo ‘osi mea’i pea mahino mei he kotoa e Fale ni, ‘o a’u ki he kakai e fonuá, ko ho’omou palaní ‘oku ‘i he Patisetí, pea ‘oku fokotu’u

mo e mata'ifiká ki ai. 'Ave pē ki he Kōmiti pea foki mai e Kōmití ki honau ngafa fatongia pē 'I he'enua vakai ki ho'omou palaní. Mo tokanga mai, he ko e me'a ia ko ē te mo tu'u mai 'o fakatonutonú ko e 'ikai ke mo tokanga maí. Pea ko 'enua me'a pē 'oku fai, ko e fokotu'u mai pē, 'o kole mai ki he Fale Aleá.

'Eiki Sea: Fakafofonga, toe ho'o miniti e taha.

Lord Tu'ilakepa: Pē 'e tali ke tau hiki 'a e seniti ko ē 'oku fe'unga mo ho'omou palani. Pea ko e fakatātā pē ki he me'a ko eni 'a e Potungāue Polisi. Ka na'e 'ikai ke tau tali. Kimui maí, ne me'a mai e Minisitā 'o kole, pea tau toki tali e fakakaukaú. 'A ia na'e'i ai pē e mata'ifika na'e fokotu'u mai 'e he Kōmiti. 'Oku ou kole atu, tau tukulolo ā mu'a ka tau hoko atu, he 'oku tau fengāue'aki lelei pē, ka koe'uhí 'oku lotolotoi pē 'a e fa'ahinga loto ia, koe'uhí ke kehe pē e Pule'anga, kehe pē e Fale Aleá, kehe e Kōmití, 'ikai. Tau fetaliui'aki kotoapē 'etau ngaahi ngafa fatongiá, 'Eiki Sea, Pea 'oku ou kole atu pē, ongo Minisitā Leipa mo e Minisitā Pa'anga, tau hoko atu koe'uhí kae tuku atu ha faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai ki he'etau Patiseti ka tau hikihiki ko e hā koā ha to e me'a fo'ou. Pea kapau ko ha me'a motu'a pē, fokotu'u atu, 'Eiki Sea, ke tau tali ā e fu'u Patiseti e 2020, ka tau tuku he koe'uhi, lahi e ngaahi me'a ia, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko 'eku faka'osí, pea u toki tangutu ki laló. 'I ai e ki'i me'a fo'ou eni ia, 'Eiki Sea e, makehe mei he Patisetí. Koe'uhí ko ho'omou feme'a'aki pē he Patiseti, ta'ofi e me'a kotoa. Ko e ki'i me'a fakavavevave eni ia, 'Eiki Sea. 'I kai ko e 'uhinga eni ia, he 'oku 'i ai pē e Lao ia e Fale ni, ko e Palēmia pē 'oku 'i ai 'ene tohi mai ki he Falé 'o fekau'aki mo ha me'a fakavavevave, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Vava'u kuo 'osi ho'o miniti e taha.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, kole atu ke tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(*Pea na'e me'a mai 'a e 'Eiki Seá, Lord Fakafanua ki hono me'a'angá.*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Ko e fēme'a'aki na'e 'ohake tokanga mei he Kōmiti Pa'angá fekau'aki pea mo e fengāue'aki e Kōmiti Pa'angá pea mo e ngaahi kupu ko eni 'o e Pule'angá 'i hono alea'i 'a e 'Esitimetí pea ko u tui na'e 'osi fakama'ala'ala pē tu'unga 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki ko iá. Hou'eiki ko u tui 'oku taimi ke tau hoko atu ki he'etau 'asenitá ko e fika nimá ko e Lao Fakahū Atu ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea kole mu’a ke u ki’i tokoni atu pē mu’a he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e Kōmiti Pa’angá ‘Eiki Sea. Ko ‘eku me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ‘Eiki Sea he koe’uhí ko e me’a eni ia ‘oku mamafa kapau ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele te u faka’atā pē ke ke me’a mai kapau ‘oku ‘i ai ha’o poini fo’ou tānaki mai ki he fēme’a’akí.

Lord Nuku: Ko ia Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

Fakangofua he Kupu 174 Tohi Tu’utu’uni e Sea ke ui mai ha *CEO* ki he Kōmiti Pa’anga

Lord Nuku: He koe’uhí ko e fēme’a’akí na’e pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e *CEO* fakangofua e Kōmiti Pa’anga ke nau hanga ‘o faka’eke’eke’i ‘Eiki Sea. Ko e Kupu 74 ko ē ‘o e Tu’utu’uni 174 ‘Eiki Sea. **Ko e 174 ‘oku ne fakangofua e Kōmiti Pa’angá ‘i he fakangofua ‘e he Seá ke ‘omai ha taha ke kau ‘oku fekau’aki pea mo e ngāue ‘a e Kōmiti Pa’angá ‘Eiki Sea.** Kapau te ke me’a pē ki ai. Pea ko e me’a ‘e tahá ‘Eiki Sea hangē ko e me’a ko ē ‘e tahá kapau ‘oku ‘ikai ke, ko e pa’anga ko eni ‘oku ‘ave ko ē ki he kau *CEO* ko e *public fund*. Pea kapau leva ‘oku pehē he kau Minisitā ‘oku ‘ikai ke tonu ke ‘omai kinautolu ko u fokotu’u atu ‘alu ā kau Minisitā ki tu’a kae ha’u e kau *CEO* ‘oku nau ‘ilo e pa’angá. He ko e me’a ia ‘oku alea’í he Kōmiti Pa’angá ko e fekau’aki pea mo e ngaahi pa’anga tānaki, pa’anga hū mai, pa’anga hū atu, totongi e mo’ua he Kupu 174 ka ‘oku fakangofua he Feitu’u na.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele fakama’ala’ala mai angé Kupu si’i ‘i he Kupu 174 ‘oku ke fakamalanga mai ki aí.

Lord Nuku: ‘E tokanga’i ‘e he Kōmiti Tu’uma’ú ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o fekau’aki mo e pa’anga tānaki, pa’anga fakamole, pa’anga ‘Esitimeti Fakata’u, ngaahi lipooti e ‘Atita Senialé ‘a ia ‘oku kau kotoa e ngaahi me’a ko ení ai.

‘Eiki Sea: Ko ia ka ke me’a mai ki he kongá ko ē ‘oku fekau’aki mo e kau ngāue Pule’angá.

Fakama’ala’ala ki he Kupu 172 (4) e Tohi Tu’utu’uni

Lord Nuku: Kapau te ke me’a ki he Tohi Tu’utu’uni ki he Kōmiti Tu’uma’u ‘oku ‘asi ia ai ‘oku fakangofua ‘e he Feitu’u na ‘a e Kōmiti pea mo e Seá pea ‘oku ne fakangofua ai ke ‘omai ha taha ‘oku ngāue fekau’aki pea mo e pa’angá ke tokoni ki he ngāue ‘a e kōmiti ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e Kupu 172(4) ‘oku me’a mai ki ai e Fakafofongá.

Lord Nuku: Ko ia Sea ka ko e ‘uhinga ia hono ‘oatú ‘Eiki Sea ...

Taimi: 1125-1130

Lord Nuku: ‘Oku hala ‘a e faka’uhinga mei taumu’a. Ko e me’a ko ē ‘oku nau me’a mai ‘aki ko e me’a ia ‘a e Kapineti. Ko e me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai ‘a e fakahoha’a, ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘a e Fale Alea. He ko e me’a eni ia ‘a e Fale Alea. Ko e me’a ‘anautolu’i he Kapineti, ko e me’a ia ‘a e Kapineti ko hono fa’u ‘a e *policy*, ‘o ‘omai ki Fale ni. Ko e ngāue ko ē ‘oku tu’utu’uni ‘e he Feitu’u na, ‘Eiki Sea. ‘Oku ne faka’atā koe’uhi ke mahino’i ‘e he Kōmiti Pa’anga. Pea lipooti mai ki he Feitu’u na, ki he Fale Alea ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga. ‘Oku ‘ikai ha me’a ia ‘e maumau ai. Ko e me’a pē ‘oku fiema’u ke fakatonutonu. Tonu ke faka’eke’eke.

Mo’ale Finau: Sea! Ko e fakatonutonu pē. Kātaki.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12?

Fakatonutonu ‘ikai kaunga Sea ke ui ha taha mei tu’a ke ha’u ki he Kōmiti Pa’anga

Mo’ale Finau: Sea, ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e me’a ko eni, ko e *issue* ia. Pea ‘oku mahu’inga pē mo e me’a ko ena ‘oku me’a mai ki ai. Ka koe’uhi, ke tau ‘alu fakataha mu’a pea mo ‘etau Tu’utu’uni Sea. ‘Oku ‘ikai ko e kupu ko ē he ‘oku ‘ikai ke fakamafai’i ia hē ki he Feitu’u na Sea, ke tu’utu’uni ha taha ke ha’u ki he fakataha. Ko e mafai ‘o e Feitu’u na ‘i he kupu si’i ko ia ‘Eiki Sea. Ko e faka’atā pē’i he fo’i ta’u ‘e 4, ke ngāue ki ai ‘a e Kōmiti Tu’uma’u. Ko e Kōmiti Tu’uma’u pē ia te nau lava ‘o ui ha taha ke ha’u. ‘Oku ‘ikai ke pipiki ai ‘a e ‘Eiki Sea, Ko ia ‘a ko ‘eku fakatonutonu atu pē ki he me’a ko eni. Hangē kuo ha’i ‘e he Feitu’u na Sea. Ke hangē ia ‘oku ‘ikai te ke fai ‘e koe ho fatongia. Ka ‘oku ‘ikai ke fakamatala ki ai ‘a e kupu ko eni Sea. Mālō.

Malava ‘omai ha taha ki he Kōmiti kae ‘i he fengāue’aki loto lelei mo e Pule’anga

‘Eiki Sea: Ko e tokoni atu pē ki he feme’a’aki Hou’eiki. Ko e kupu 172. Ko e tokolahi ‘o e Kōmiti Tu’uma’u. Kupu si’i (i) . Kuo pau ke kau ki he Kōmiti Tu’uma’u ‘a e kau mēmipa kotoa pē kuo fokotu’u atu ‘e he ‘Eiki Sea. Pea tali ‘e he Fale Alea ‘o anga pehē ni. Pea ‘oku ‘i ai leva ‘a e Tu’utu’uni ki he ni’ihi ko eni ‘oku fakakau atu ki he Kōmiti.

Hou’eiki mou me’a hifo ki he kupu si’i (iv) ‘o e Kupu 172. ‘I hono fakangofua ‘e he ‘Eiki Sea ‘e malava ‘e he Kōmiti Tu’uma’u ‘o fakangofua ha fa’ahinga taha ke tokoni ki he’ene ngāue.

Hou’eiki! ‘Oku faka’atā pea ‘oku malava ke faka’atā ha taha pē ke kau ki he ngāue ‘a e Kōmiti, ha Kōmiti pē ‘i he Fale Alea, kau ki ai ‘a e Kōmiti Pa’anga. Ka ‘oku ‘i ai pea mo e ngaahi Tu’utu’uni makehe ‘oku tākaki mai ki ai. Pea ‘e makatu’unga ‘a e fengāue’aki pea mo e Pule’anga, ‘i he fengāue’aki pea mo e loto lelei ‘a e ngaahi Kōmiti pea mo e Pule’anga. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e mo’oni ‘oku ‘omai pea na’e ‘i he faka’uhinga ko eni ‘a e Minisitā Polisi. He ‘oku ‘i ai ‘a e kau ngāue ‘oku au taliui ki he ‘Eiki Minisitā ’i he ’enau Potungāue. Pea ‘oku tonu ke ‘i ai ‘enau faka’apa’apa ki he pule ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he’ene Potungāue. Pea kapau ‘oku fakangatangata

mai 'a e 'Eiki Minisitā, ko e me'a ia 'a e vā 'o e Kōmiti pea mo e 'Eiki Minisitā pea mo 'ene Potungāue.

Mo'ale Finau: Sea! Fakamolemole ka u ki'i tanaki atu pē. 'I he kupu pē 'Eiki Sea, 'e ngofua ke ke fakangofua. 'Oku 'ikai pau ke nau ha'u. 'Oku 'ikai ha fo'i *provision* ia ki ai ke nau fakapapau'i te nau ha'u. Ngōfua ke ke faka'atā ke nau fakaafe ha ni'ihi. Ka 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he kupu. Kuo pau ke nau *attend* 'i he fakataha. Ko 'eku ki'i poni pē ia Sea.

'Eiki Sea: Ko ia! 'Oku fakangofua ke faka'atā ke kau mai ha taha. Ka ko e ni'ihi ko ia 'oku nau taliui kinautolu ki he tokotaha kehe. Ko e tokotaha kehe ko ia, ko e taki 'o e Potungāue ko e Minisitā. Ko e Minisitā tonu pē 'oku taliui ki Fale Alea. 'Oku 'ikai ko e ni'ihi 'oku taliui ki he Minisitā, 'a ia 'oku nau taliui ki Fale Alea.

Siaosi Sovaleni: Sea! Sai pē ke tau toki sioKo e ki'i fehu'i eni ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ko e ki'i tokoni atu mu'a he na'a mau fetaulaki mo e palōpalema pehē 'i he kuohili. Na'e fili ai 'a e motu'a ni kau mo e ni'ihi kehe 'i he Kōmiti. Pea 'ai ko ē ke ui 'a e kakai ko ē ke ōmai, Kakai eni ia mei tu'a. Nau talamai 'enautolu he 'ikai ken au ōmai nautolu. Pea 'ai atu ia ki Fale Alea. Tā ko ē 'oku mahino ai 'a e me'a ko ē. 'E fai pē 'ete kole, pea 'e 'i ai 'a e kakai ia te nau ōmai. Kakai ia ko ē 'oku nau tau'atāina 'ikai ke nau ōmai kinautolu. Mālō Sea.

Tapou ke fakamahino 'Eiki Sea 'oku 'i ai mafai Kōmiti Pa'anga ke ui mai ha taha mei tu'a

Siaosi Sovaleni: Fakamālō Sea, Fakamālō 'Eiki Minisitā. Ko e fehu'i eni ia fekau'aki pea mo ho'o Fale Sea? 'A ia leva, kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau mafai 'o tautolu ke ui ha taha 'i ha Kōmiti? Ko e hā leva 'etau to e me'a ke fai ai heni 'i he 'u Kōmiti he 'ikai ke 'omai ha taha ia ke ne fakama'ala'ala mai ha me'a ki he Kōmiti? Ko e fehu'i ia? Kapau 'e 'ikai mai pē 'a e kau Minisitā ia, hā hono 'aonga hono to e 'ai 'a e Kōmiti Pa'anga? Hangē ko ho'o *direction* 'oku 'omai? Tonu ke 'ai ke mahino 'oku 'i ai 'a e mafai kae 'oua 'e 'ai ke fakavaevae tu'u pehē?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea! Ko 'eku ki'i fakatonutonu pē.

Siaosi Sovaleni: 'Oku ne hanga leva 'e ia 'o *undermine* ho'o Kōmiti.

Taukave Minisita Pa'anga 'ikai ha mafai e Kōmiti Pa'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki pē. 'Oku 'ikai ha mafai 'o e Kōmiti...

<004>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Ko e mafai 'oku 'i he 'Eiki Sea, 'oku kei poto ange pē 'Eiki Sea 'i he fetu'utaki...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Kupu 174, fakangofua ‘e he Konisitūtone ke fa’u ‘e he Fale Alea ‘ene *procedure* ko ‘ene founa ngāue, kupu 174, ‘oku talamai ai ha fa’ahinga me’a pē fekau’aki mo e ‘Esitimeti, ‘oku ‘ikai ke ne fakangatangata, mālō.

Tokanga ki he founa ke tomu’a fai femahino’aki Kōmiti Pa’anga mo e Pule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i fakahoko atu pē ki’i faingata’a ko eni. Lolotonga ‘ai ke mau talanoa pea mo e fa’u ‘o e *Budget Statement* ko eni ke u fakahoko atú, kuo fakahoko ange ia ke mau ōmai kotoa ki he fakataha ko eni ‘a e *Public Accounts*. Ko e talamai ia ko ē ‘eku *CEO*, ko eni ‘oku ‘osi fai ange ‘a e fetu’utaki ia ki ai pē ia pea mo e kau ‘ofisa. Pea u fakahoko ange leva, ko au ‘oku faitu’utu’uni atu kia kimoutolu, ko e me’a eni ‘atautolu ko ē ‘e toki ō ‘o ‘ai ko ē ‘i he ko e teuteu eni ko ē ki he uike kuo ‘osi. ‘A ia ‘oku mahu’inga ‘a e felōngoaki kae ‘oua ‘e tu’utu’uni angé he ‘oku kei mahino lelei pē kiate au ‘a e fo’i *section* ko ē taimi na’a mau tu’utu’uni ai ki he ni’ihi pehē ‘e mautolu ko ‘emau pehē atu pē ke ōmai pea ōmai, he na’a nau ala ki he pa’anga ko ē ‘a e Pule’anga. Talamai ‘e he fa’ahinga ko ia, mou ō mama’o kae toki mahino mai pea mou toki ōmai ‘o talamai ho’omou me’a ke fai. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Io 11.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ‘Eiki Sea, koe’uhí ki he ...

‘Eiki Sea: Nōpele ‘Eua.

Fakamahino Kupu 70 Konisitūtone malava ke ala atu lao ki ha ni’ihi ‘oku talangata’a ki Fale Alea

Lord Nuku: ‘Eiki Sea koe’uhí ko e me’a ko eni ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki ‘Eiki Sea. Kupu 70 ko ē ‘o e Konisitūtone, ‘oku ne foaki ai ‘a e mafai ki he Fale Alea ki he anga ta’etaau, kā ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ne hanga ‘o fakafaingata’a’ia’i ‘a e ngāue ko ia ‘a e Fale, ‘oku pau ke ngāue ‘a e lao ki ai ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ia hono ‘oatu ‘Eiki Sea he ‘oku ou tui au ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e maumau heni. Ko e hā ho’o ‘uhinga hono ta’ofi, ‘oku fiemna’u ‘a e *information* ‘e he Fale.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fakamā’ala’ala atu pē ‘a e kupu 70. Ko e kupu 70 ‘oku fakamo’ui ia ‘o kapau ‘e ‘i ai ha tu’utu’uni ‘a e Fale ki ai. ‘Oku kei ‘atā pē ke tau ngāue’aki ‘a e kupu 70 ‘i ha lotu ki ai ‘a e Fale.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Kā ko e anga ta’etaau ‘i he Fale ko e kupu ko e kongā ko ē Tohi Tu’utu’uni 104, ‘oku ne fakangofua ha taha pē, ‘a ē ko ē ‘oku tohi mai ko ē he 174, kapau te ke me’a ki he ngaahi tu’utu’uni ‘o e fakataha ‘o e Fale Alea ‘o e Tonga 104 Kōmiti Tu’uma’u, ‘i hono fakangofua ‘e he Sea ‘oku ngofua pea ‘oku toki fakahoko mai leva ia ‘i he 174, ‘i he tu’utu’uni, kā ko e ngaahi

tu'utu'uni ko eni 'oku 'osi fakakupukupu 51 5, 51 6, 51 7, 6 1, 6 2, 'oku ne hanga 'o fakahoko mai 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, hou'eiki 'oku ngofua kā ko e fakalea 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni 'e malava ke kau mai, 'oku 'ikai ke 'asi ai kuo pau ke fakakau mai 'a e tokotaha ko ia. Ko hono faikehekehe ia.

Siaosi Sovaleni: Tu'utu'uni fika fiha ia Sea, tu'utu'uni fika fiha ia, ke fakahoko mai angé ke mau sio ki ai, **'a e malava mo e pau.**

'Eiki Minisitā Polisi: 172 (4), si'i.

'Eiki Sea: Ko ia. 174, 172(4). **'I hono fakangofua 'e he 'Eiki Sea 'e malava,** 'oku 'ikai ke fakahā mai ai **kuo pau.**

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole pē ki he Feitu'u na. Tapu pē mo e Feitu'u na fakamolemole.

'Eiki Sea: Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie 'Eiki Sea, 'ai mu'a Sea ke ke lava 'e he Feitu'u na 'o fai ha ngāue pea kā 'ikai pea fakatonutonu 'etau Tohi Tu'utu'uni. Kapau ko e founḡa eni ia te tau faka'uhinga 'a e fo'i lea, ko mautolu ko eni ko e kau nima ngāue 'a e Feitu'u na, kōmiti ko ē 'oku vahe mai, ko e vahevahe 'a e Feitu'u na 'oku 'ikai ke mau fili 'e mautolu 'a e kōmiti. Pea 'ikai ko e anga 'eku vakai hou'eiki 'ikai ke u tui au 'e lava ha'atau ngāue kapau ko e kamata eni 'o 'etau ngāue 2019 ki he 2010, kuo tau fakafekiki'i 'a e ki'i mo'oni'i me'a 'i he tohi tu'utu'uni. 'A eni 'Eiki Sea 'oku ke mea'i 'oku lolotonga nofo ho'o tēpile 'o e faka'ilo 'a e motu'a ni 'i he tu'utu'uni na'e fai 'i he Fale 'Eiki ni fekau'aki mo e Lao *Consultation* na'e fai 'i he fonua ni. Kapau he 'ikai ke tu'uma'u 'a e Feitu'u na mo e motu'a ni, te tau ngāvaivaia 'i he Fale ko eni.

<005>

Taimi: 1135-1140

Lord Tu'ilakepa: ... 'E fa'ifa'iteliha pē e tafa'aki ko ē he'enau founḡa ngāue 'oku nau fai he Fale ni. Mou me'a mai ke fai mo 'ai ha'atau ngāue, ke fai ha'atau ngāue, pea ka 'ikai pea veteki ā e Falé. Tuku ā e Komití, ka tau foki kotoa mai pē ki he Fale 'eiki ni. Koe'uhí ke 'oua 'e to e fai ha fakatonutonu, he koe'uhí te tau 'alu ki he Tohi Tu'utu'uní, fai mo ke tu'utu'uni pē e Feitu'u na, 'Eiki Sea, ka tau aofangatuku. 'Oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na na'a kuo u fie kaunoa'ia, ka koe'uhí ko'eku fakatokanga'i he 'ikai 'osi e faka'uhingá he kuo tōkehekehe e Falé. Ka 'i he kupu 1. Ka tōkehekehe leva e tu'utu'uní, aofangatuku e Feitu'una ia, ka tau 'unu ā, tuku ā e Kōmití, he 'oku 'ikai ke laumālie lelei e ni'ihi ia ko eni ki ai. Tuku atu pea mo ha to e Kōmiti pē, ka tau alea ā, 'Eiki Sea. He ko au, 'Eiki Sea, 'oku ou fie 'ohake, 'oku 'i ai e me'a fakavavevave ia 'oku ou ki'i tokanga ki he sipoti, 'Eiki Sea. Telia na'a fai ha feme'a'aki ki he Patisetí, he 'ikai to e ngofua ke toe fai ha alea'i he fonua ni ha me'a, he ko e Lao fakavavevave e Patisetí ia. 'Oku ou ki'i fie lave atu, 'Eiki Sea, fekau'aki pea mo e sipotí. 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, kimu'a pea toki hoko atu ...

Fokotu’u toloi uike 1 Fale Alea tukuhifo ‘Esitimeti ki he Kōmiti Pa’anga pea ke faitu’utu’uni ki ai Sea

Tevita Lavemaau: Sea, kole pē mu’a ke u tokoni pē ki he ‘Eiki Nōpelé. Kau ki’i lave ai au ki he ‘īsiu ko eni, ka ke toki me’a ko e ki he sipotí. Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Seá. Tapu pea ki he Hou’eiki Minisitā, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele, mo e kau Fakafofonga e Kakaí, kae fai ha ki’i fakahoha’a, Sea, he ‘īsiu ko eni. Ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku ia, Sea, ke u poupou ki he fakalanga talanoa ko eni ‘a e Tokoni Seá, pea pehē ki he ‘Eiki Nōpele ko eni ‘o e Vahefonua ‘Euá. Sea, ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Kalake. Na’e fuoloa e feinga ia ‘a e motu’a ni ia, ko e motu’a ni ‘oku Sea ‘i he Kōmiti Pa’angá. Pea, Hou’eiki, ko ‘etau ngāué ‘atautolu ia ‘oku fiema’u e laumālie ia ‘oku hangamālie, fengāue’aki. Na’e ngāue lelei pē e Kōmiti Pa’angá ia, pea mo e taimi ko ē na’e Minisitā Pa’anga ai ‘a ‘Aisaké. ‘Osi e ta’u e 3. Fengāue’aki pē e Fale Pa’anga ia mo e kau *B. Account*. Hoko mai ki he taimi e motu’a ni, ko e me’a tatau, he ‘oku fengāue’aki e ongo Falé. Ko e ‘aho ni ia, ‘Eiki Sea, na’e fai ‘e he motu’a ni e tu’utu’uni ki he Kalake, ke fai ha tohi ki he kau *CEO*, ‘o fakaafe’i atu e ngaahi taimi ke nau ōmai ai ke fai ha sio fakaikiiki ki he Patiseti, ke ne fakahaofi e taimi ‘oku alea’i ai e Patiseti he Fale ‘eiki.

Pea ko e tali ko ē na’e ‘omaí, ‘a ia ko e tali mei he Hou’eiki Minisitā, pea ‘oku ‘ikai ke u tu’u au he pongipongi ni, ke u kumi pē ‘oku ‘i ai ha’aku mafai pē ‘ikai. Ko e fekau ia ko ē na’a ku ma’ú ‘e au ia, ko e *attitude* ‘oku ‘ikai ke tonu fakangāue ki he me’á. Ko e kole atú ha faingamālie ke nau ō mai, pea kapau ‘oku ‘i ai ha taimi ‘oku nau fokotu’u mai, pea ko ia. Ka ‘i he pongipongi ni, ‘Eiki Sea, ‘oku ou manavasi’i, toe pē ‘etau uike e ua. He ka ‘i ai ha’aku fokotu’u ‘aku, ‘Eiki Sea, ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ia. Tali ‘e he Fale ko eni, tuku kātoa e ‘Esitimeti ki he Kōmiti *Public Account*, ko e *oversighting committee* ia, pea ‘e kau mai leva ki ai ‘a e Hou’eiki Nōpele, pea ui ‘a e ngaahi Potungāue lalahi, mo e hā, fakatatau ki he polokalama ngāue ko eni, fo’i uike ‘e taha kakato. Pea ko ‘emau foki mai pē ko iá ‘o lipooti atu, ko ‘ene ‘osi ia ‘a e ‘Esitimeti’i ia. He ‘oku faingofua ke mau talanoa, pea ‘eke e ngaahi fika ‘oku fiema’ú. Ka tipeiti’i he Fale ko eni, tapu pea mo e Hou’eiki Minisitā, ka ‘eke atu e ‘ū fika ia, ‘e to e toloi ia, ke ha’u e *CEO* ‘o ‘omaí e fiká. Pea ‘e hoko ia he ‘oku mo’oni ia.

Ko ia ‘oku ou kole atu ke laumālie lelei pē mu’a e Pule’angā, ko eni na’a mau fiema’u e Potungāue Pa’angá. Ko e ‘omaí ko ē e ‘Esitimeti ki he Fale ni, ‘Epeleli, me’a mai e Minisitā pea kuo ‘osi tu’o 800 ‘ene me’a ‘a’ana ki he’ene Patiseti, pea mo ‘ene Potungāue. Mahalo ‘oku ‘osi tonu ke ne ma’u loto kātoa e fiká. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e to e hā e me’a ‘oku ‘ai ke *brief* heni. Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai e ki’i fakaafe ko ē ki he’ene Potungāue mo e *CEO*, ‘oku nau mo’ua pē nautolu ia pea a’u mai ki he uike ni, na’e faka’amu na’a lava ha ki’i fakataha he ho’atā ni, ‘oku te’eki ai pē ke mahino mai. Ko ia, Sea, ‘oku ou kole atu ki he Fale ‘eiki ni, kae ‘uma’ā e tēpile ‘a e Pule’angá. Tuku ā mu’a e ‘ai mafai, ka tau fengāue’aki. Na’e ‘osi fokotu’u mai e Laó ia, ‘Eiki Sea, na’a ke mea’i pē. Na’e ‘osi fokotu’u mai ‘e ‘Aisake ke fa’u ha Laó, he ko e Kōmiti mahu’inga taha eni he tu’u fakatemokalati, ‘a e *PAC*, pea ‘oku fiema’u ia ke ‘i ai ha fakanifo ‘a e Kōmiti ko eni ‘aki e mafai ‘o e Laó. Ka ‘oku ou tui ‘oku tau luelue lelei pē ‘i he fengāue’aki ...

<006>

Taimi: 1140-1145

Tēvita Lavemaau : ... laumālie lelei. Ko ‘etau ngāue kotoa pē ke teke hotau vaká. Ko ia ‘oku

ou kole atu 'Eiki Sea ke fai mu'a ha'o tu'utu'uni. Mālō e ma'u faingamālie.

Faka'atā he Tohi Tu'utu'uni kae 'ikai tuhu'i pau mai kuo pau ke ha'u kau CEO ki he Kōmiti Pa'anga

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko e tu'u ko ia 'etau Tohi Tu'utu'uni, pea mo e Konisitūtoné, 'oku hanga 'e he Konisitūtoné, pea mo 'etau ngaahi Tu'utu'uni Tu'uma'u 'a e Falé, 'o faka-faingamālie'i 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi Kōmití, pea mo e ngaahi kupu kehekehe 'o e Pule'anga. 'I he founa 'o e *unwritten convention* 'a ia ko e ngaahi Lao ia 'oku 'ikai ke tohi, na'e fa'a faka'atā pē 'e he Hou'eiki Minisitā 'a 'enau kau ngāue pea mo e kau CEO, ke nau kau mai ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea. 'Aho ní, 'oku 'i ai e fefusiaki, 'i he fusi e mafai pē ko hai 'oku pule ki he kau ngāue ko iá, 'i he vā 'a e Pule'angá 'i he Hou'eiki Minisitā, lēvolo ko iá, pea mo e ngaahi Sea 'o e 'ū Kōmiti Fale Alea. 'I he taimi ko ia 'oku 'ikai ke tau to e .. 'oku tau hanga ai 'o si'aki 'a e ngaahi *unwritten convention*, ngaahi konivēsio mo e ngaahi founa ngāue 'i he ngāue'aki 'i he kuohilí, tau foki mai leva ki he tu'utu'uni 'a e Laó pea mo e Tohi Tu'utu'uni. **'A ia 'oku faka'atā, ka 'oku 'ikai ke tuhu'i pau mai.**

Ko e 'uhinga ia, na'e 'i ai e fokotu'u 'i he motu'á ni, pea mo e 'Eiki Minisitā Mālōlō, 'Aisake Eke 'i he kuohilí, ke fakahū ha Lao, ke fakaivia'i 'a e Kōmiti Pa'angá, ke ne lava fakakakato 'a e ngāue ko eni 'oku lolotonga feinga'i 'i he 'ahó ni. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao pehē, pea 'i he'ene pehē, 'oku tau foki leva ki he'etau Tohi Tu'utu'uni, pea ko e ngata'anga ia 'o e mafai 'a e Kōmití pea mo e Fale Aleá, fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uni. 'O kapau te tau hanga 'o 'ave ki he taliuí, 'a ia ko ē na'e me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele 'o 'Euá ki he Kupu 70 'o e Konisitūtoné, 'e kei foki mai pē ki he Fale Aleá, ke tu'utu'uni ke tau ngāue'aki 'a e Kupu 70. 'A ia ko hai 'e uesia aí, ko e ni'ihí pē 'o e Hou'eiki Minisitā 'oku nau hanga 'o fakafaingatā'ia'i 'a e fengāue'aki pea mo e Kōmiti Pa'anga.

Fiema'u fengāue'aki lotolelei mo fefaka'apa'apa'i vaha'a Kapineti mo e Kōmiti Pa'anga

Hili ko iá Hou'eiki, 'oku ou 'ilo 'oku 'i ai pē 'a e kovi mei he tafa'aki 'a e Sea ko eni 'a e Kōmiti Pa'anga. He 'oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto, ke tu'utu'uni atu pē 'oku fai 'a e fakataha 'i he 'ahó ni, ke ha'u pē he 'ahó ni, 'o taliui mai ki he Kōmiti. Fakahā atu pē he pongipongí 'oku fai e fakatahá he ho'atā. Ko e fengāue'aki Hou'eiki 'oku tau faka'apa'apa'i, 'oku 'i ai e taimi ngāue, pea 'oku fiema'u ke tau fetokoni'aki, pea mo alea ke lava fakahoko e ngāue fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni. 'I he'ene pehē, 'oku tonu ke tau talanoa, pea mo loto lelei ke tau fakahoko e ngāue ko eni, he 'oku fakatatau pē ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku 'omai he'etau Tohi Tu'utu'uni, pea ko 'ene ngatá ia. 'O kapau 'oku loto 'a e Falé ke tau fakalelei'i 'a e Tohi Tu'utu'uni, pē 'omai ha Lao 'a e Kōmiti Pa'angá, ke to e tokoni ki he 'enau ngāue, ko e me'a ia ke tau ngāue ki ai 'amui, ka 'i he'ene tu'u lolotonga, ko e ngata'anga ia 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni, pea mo e mafai 'oku 'omai 'e he Konisitūtone.

Tapou ki he Pule'anga ke nau fetokoni'aki mo e Kōmiti Pa'anga

Ko u kole atu Hou'eiki Minisitā, mou tokoni mai ki he ngāue 'a e Fale Aleá, 'i he laumālie fengāue'aki pea mo e taliui 'a e Pule'angá, ki he ngaahi Kōmití pē mo e Fale Aleá, 'oku ou tui

‘oku tonu pē ke fai ha fakataha, ka ‘oku mahino pē kiate au ‘oku ki’i faingata’a ‘a e fetu’utakí ‘i he ‘ahó ni. ‘A ia ‘oku tonu ke tau ki’i mānava, loto lelei, faka’atā ke hoko atu ‘e ngāué, he ‘oku ‘i ai pē fatongia ‘oku ‘i he Kōmiti Pa’angá, ke nau hanga ‘o sivi’i e ngāué, ka ‘oku fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uní, pea mo e Konisitūtoné, he ‘oku tonu ke taliui ‘a e pa’anga ko eni ‘oku fakamole ‘e he Pule’angá ki he Fale Aleá, ‘oku ne tali atu, mo fakamafai’i fakaivia ‘a e Pule’anga. Hou’eiki, ko e Sea ‘o e Kōmiti Pa’angá, ‘oku kole mai pea ‘oku ‘i ai ‘ene fokotu’u, ke toloi ..

Fokotu’u Sea Kōmiti Pa’anga toloi uike 1 Fale kae tukuange ‘Esitimetí ki he Kōmiti

Tēvita Lavemaau : Tapu pea mo e Seá, pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé Sea. Ko e fokotu’u eni ‘oku ou fai atú mo e kole. Ke laumālie ‘a e Pule’angá ke tukumai ‘a e uike ‘e taha ko eni faka’atā ‘a e kau *CEO* ki he ngaahi ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Tēvita Lavemaau: ... potungāue ko ē ‘e fiema’u ‘e he *PAC* pea mau lele’i kakato e Patisetí he uiké ní tau toki Fale Alea he uike kaha’ú. ‘Omai mo e fokotu’u ‘a e kōmití ko e ngaahi *issue* ko ē pea fe’unga pē uike tahá ia ki hono alea’i e ‘Esitimetí.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole mu’a ka u ki’i fakahoha’a.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

Taukave ko e natula ngāue fakahoko Kōmiti e Fale Alea ko hono sivi’i ngaahi lipooti kuo ‘osi ‘atita’i

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’ú na Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea kapau ko e kole pē ia ke, ko hono ‘uhingá ko e tu’u ko ē ki he kaha’ú Sea. Ko e ‘uhinga foki ‘a e faifatongia pehē ni ‘a e Pule’angá pea kātaki pē Sea ko ē Kōmiti Pa’angá. Hangē ko e fakahoha’a ko ē ‘a e motu’a ni ia ko e nātula ia ‘o e ngaahi kōmiti pehē ní ko ‘enau toki siofi nautolu e fakamatala kuo ‘osi ‘atita’i. Ko e Patiseti eni ia ‘oku fakahū mai ‘o fakatatau ki he Lao ‘a e Pule’anga ki he tauhi pa’angá ‘o e Kupu 7 ...

Fakatonutonu kau ‘a e ‘Esitimetí hono vakai’i he ngāue Kōmiti Pa’anga

Siaosi Sovaleni: Kole pē Sea ka u ki’i fakatonutonu vave pē Sea. Ko e 174 pē ‘Eiki Minisitā, 174 Kupu(1)(c) ‘oku ‘ikai ko e pa’anga pē kuo ‘osi fakamole kau ai mo e ‘Esitimetí ‘a e fatongia ko ē *PAC*. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau sio pē ki he *Public Accounts*. Ko ia pē Sea fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito Sea. ‘Oku ‘ilo’i pē ‘e au ko u sio hifo ki he Tu’utu’uní Sea ka ko ‘eku ‘uhinga au ia ko e nātula eni ia ‘a e ‘uhinga ko ē *Public Account* hono ‘uluaki fokotu’ú na’a ku lave ai ki hono puipuitu’á. Kae kehe Sea fakatatau ki he Lao ko ē ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga Kupu 7 ko e ‘Esitimetí Kupu 7(2). **Kuo pau ke teuteu’i he Minisitā ‘a ia ‘oku ‘uhinga**

eni ki he Minisitā Pa’anga ‘a e ‘Esitimeti ‘o fakatatau ki he Patiseti kuo fakangofua he Kapineti ke fakahā atu ki he Fale Aleá ki he ta’u fakapa’anga hokó.

‘A ia ko e anga ko ē ongo’i he ‘e matu’a Kapineti ko e fakahū mai ‘a e fakamatala ki he Fale Ale’á ka ‘oku ‘ikai ko ha kōmiti. Pea ‘oku totonu ke me’a mai e kakai e fonuá ki hono tālanga’i ‘o e Patisetí mo e ‘Esitimeti’i he Fale Alea he ‘oku tñaki foki meiate kinautolu. Pea kātaki pē ‘a e Seá ko ‘emau ongo’i ko ē ‘oku hamu ange pea tu’utu’uni ange pē kia mautolu ‘oange fo’i taimi tēpile ko e potungāue me’á ē, potungāue me’á ē. Kupu 52 ‘o e Konisitūtoné ko e kau Minisitā ‘oku nau tokanga’i e kau ngāue. ‘Oku ‘ikai ko ha to e mafai kehe. Pea ko e mo’oni pē fengāue’aki ka ‘oku ‘ikai ke taha pea ‘oku totonu ke faka’apa’apa’i ‘a e fo’i faikehekehe ko iá. Ko e kau CEO ‘oku tali ui ki he Minisitā pea to e taliui ki he PSC. Pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘a e mau tui ko e ‘Esitimeti mo e Patisetí ‘oku totonu ke ‘uluaki fakahū mai ki heni ki Fale Alea pea toki fai ai e tu’utu’uni ‘a e Feitu’ú na Sea.

Na’e te’eki ke mau ma’u ‘emautolu ha tu’utu’uni kuo tu’utu’uni he Feitu’ú na ke ‘ave hangatonu pē ia ki he Kōmiti Pa’angá. ‘Oku te’eki ke mau lele mai ki heni ko e anga ia e fakakaukaú Sea pea ko u tui ‘e lelei kapau ‘e fakahoko mai he ‘e Seá pea mo e kōmití ko e hā e me’a ‘oku nau fie’ilo ki aí ko e ‘uhingá ke mau talanoa kinautolu ki ai kae fai e fetokoni’aki. Mo’oni pē ia Sea ‘oku pau ke fai e fetokoni’aki he taumaiā ko ha’amau Patiseti ko ‘etau Patiseti. Ko ia ko e fokotu’u atu ia Sea na’a lava he ki’i fo’i miniti ‘e 10 ko eni ko ē he mālōlō ke fai ha ki’i talatalanoa ‘i tu’a Sea ke fai ha fēmahino’aki ka ko e anga ia e tu’u e Lao mo e poupou atu ki he Feitu’ú na Sea mālō.

Te’eki ha tohi mei he Sea kuo ‘osi tukuhifo Patiseti ki he Kōmiti Pa’anga

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Polisi ‘i he’ene tokoni. ‘Io ‘oku mo’oni na’e ‘ikai ke fakahoko atu ki he Pule’anga pea mo e Hou’eiki Minisitā na’e ‘i ai ha tu’utu’uni mei he ‘Eiki Seá ke tukuhifo ‘a e ‘Esitimeti’i na’e tēpile ki he ‘ofisi ‘a e Kalaké ki he Kōmiti Pa’angá ka na’e fakahoko e fo’i ngāue ko iá fakatatau ki he Kupu 184. ‘E malava ki he Falé pē ‘Eiki Sea ke ne ‘oatu ‘a e ‘Esitimeti ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’angá ‘a e Pule’angá ke nau vakai’i pea toki līpooti mai ‘a e olá ki Fale Aleá. ‘I he’ene tu’u he ‘aho ní tēpile’i ‘e Fale Alea ‘a e ‘Esitimeti’i ka ‘oku te’eki ke lava he kōmiti ko ení ‘o fakahoko ‘enau ngāue ‘o fakatatau ki he’enau līpooti mai e ola ‘o ‘enau vakai ki he ‘Esitimeti’i koe’uhí pē ko e ngaahi faingata’a ‘oku ‘ohaké ‘i he ‘aho ní.

Lord Tu’i’āfitu: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘i he kaha’u ‘e fakahoko e tohi ko iá ke mea’i ‘e he Hou’eiki Minisitā ko eni kuo tukuhifo ki he Sea e Kōmiti Pa’angá. ‘Eiki Nōpele Vava’u me’a mai.

Tapou faitu’utu’uni Sea ki he ngāue Kōmiti Pa’anga fekau’aki mo e Patiseti

Lord Tu’i’āfitu: Tapu pē mo e Feitu’ú na Sea hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga 1 ‘o Vava’ú ‘oku tau to e lōloa tautolu he faka’uhinga fakatekinikalé he ko e Fale eni ia ‘o e Feitu’ú na. Tu’utu’uni e Feitu’ú na. He ‘oku neongo ko e Patisetí ko e līpooti ‘a e pa’anga ngāue ‘i he mafai ‘o e Kapineti ‘i hono fakalele he Pule’angá ...

Taimi: 1150-1155

Lord Tu’i’afitu: ... ka ‘e fa’u ko e Lao ‘i he Fale ni. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ho’o Kōmiti Tu’uma’u ke fai hano siofi ‘a e ‘uhinga ‘o e fo’i Lao Fakaangaanga ‘oku fatu ho Fale ni, ki he pa’anga ke hoko ko e Lao ko ia ko e pa’anga ngāue ‘a e Pule’anga.

Sea ko ‘eku fakahoha’a. Kuo tu’utu’uni ‘e he Feitu’u na. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku ke laumālie lelei ki ai? He ‘oku ‘ikai ko ha toki Patiseti eni ia, te’eki alea’i ‘e he Fale ni. Kuo mei ta’u eni ia ‘e teau tupu ‘o e me’a ko e fakahū ‘o e Patiseti ‘i he Fale ni pea ‘oku ‘i he Sea, pē ia ke fai ‘ene tu’utu’uni. Koi a pē Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13?

Tokanga na’a foki ngāue Kōmiti ki he sisitemi ne ngāue’aki mai he kuohili ko e lulu tava

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea, ko u fokoutua pē ‘o lave’i ho’omou ngaahi feme’a’aki pea foki ‘eku manatu Sea, ki he kuohili. Ka ko u ‘omai ‘a e kuohili, ke mou feme’a’aki ai. ‘Eiki Sea, ‘oku mahino ki he motu’a ni, ‘a e hoha’a ‘a e Pule’anga, fekau’aki mo hano liliu ha fika ‘oku nau ‘omai. Pea ‘oku lave’i pē ‘e he motu’a ni, ‘a e ngaahi feme’a’aki makatu’unga mei he ngaahi palani ‘oku nau ‘omai. Na’e me’a ki ai ‘a e Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u. Pea ko e kongā ia Sea ‘oku ou fie lave atu ai. Pea neongo ai pē, pē ko e ha kongā kuo ‘asi mai he ‘enau palani ‘o e Patiseti. Ka na’e ‘omai pē ‘a e fika ko ia ‘o fakatatau pea mo e Palani ko ia ka to e liliu ‘oku hala ia. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i lea mei he kuohili, ko e lulu tava. Hangēhangē kia au ‘e hoko ‘a e founga ko eni, ke ne to e fakaava ‘a e matapā ‘o e lulu tava ‘i Fale ni. Pea ‘oku ou tui Sea, ke mou me’a lelei pē pea mou feme’a’aki fekau’aki pea mo e founga ko eni he ‘e lava ai ke tau toe foki ki he kuohili, ‘o fakahoko ko e natula pē ko e sisitamu motu’a. Pea ko u tui ko e kongā ia ‘oku ou fakahoko atu. ‘Oku ‘ikai ke hoha’a ‘a e Pule’anga ia ko e hā ‘a e me’a ‘oku fakahoko ‘e he Feitu’u na. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga na’a ko ha taimi ‘uluaki eni ke fakaava ‘a e fo’i sistamu motu’a, ke to e hū mai ki ho Fale ‘eiki. ‘Eiki Sea ko u tui ko e kongā ia ‘oku ou hoha’a pē ...

Lord Tu’ilakepa: Fakafofonga! Te ke tali? ‘E lava pē ke u tokoni atu he kuo tau mei tuku.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai!

Lord Tu’ilakepa: Ke u tokoni atu ki he Feitu’u na. ‘Oua mu’a ‘e ‘omai ‘a e me’a ko ia ki hotau Fale ni, ‘o pehē ko e Kōmiti ‘oku ō ‘o lulu tava ‘Eiki Sea? ‘Oku ongo kovi ia ki he’etau fanongo. Ka ke fakamolemole ‘a e Feitu’u na. Ko e ni’ihi ko eni ‘oku na ‘alu ‘o fai ‘enau ngāue ki he ‘osikiavelenga. Kapau te tau lave ki ne me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ko e lulutava. ‘Oiaue hoto fakapō. Kuo lahi ‘a e me’a ko u ‘ilo he taimi ni, ki he me’a ko e “Lulu Tava” ‘i he Pule’anga ‘o e ‘aho ni. Pea ko u kole pē ki he Feitu’u na. Ko e fē ‘a e Kōmiti? Kapau ‘oku ‘ikai ke tali Sea. Hangē ko e me’a ‘oku ke me’a mai ki ai tuku atu ā ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fakamatala. Me’a mai pē ko e ha ‘a e tu’unga ‘oku tau ‘i ai? ‘Eiki Sea.

Kole ke tokangaekina kau sipoti ki he *Pacific Games*

Sea ka tau tuku he ‘oku toe pē ‘a e miniti ‘e tolu pē fā. Ko u fie kole atu pē au ki he Minisitā Pa’anga, pea mo e Minisitā ko eni ki he Ngāue Fakalotofonua. Mou si’i tokanga atu mu’a ki he kau sipoti. Nau folau ko eni ki he me’a ‘a e *Pasifiki Games*. Kole atu mu’a ki he ki’i motu’a ko ena ko ‘Ikani, ke si’i ‘oange ‘a eme’a ‘a e tamaiki ken au ō he na’a tau ‘osi tali’i he Fale ni, ke ki’i tukuange ‘a e fanau ko eni o’i he Sipoti. Na’a tau ma’u ai ha ola. Nau si’i faka’ofa he ‘oku nau fakaongoongo mai ka tau hoko atu ā kitautolu ki he Patiseti.

Veivosa Taka: Tau mo e Sea. kātaki fakamolemole kae faka’osi atu, ‘eku fakahohaa’a. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, pea mo e Fale ‘eiki ni Sea ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake he kuo ‘asi mai ‘a e pēteni. ‘A e liliu ‘a e fika kuo ‘omi ‘e he Pule’anga pea ‘omai mo e fika ‘a e Kōmiti ‘oku na fu’u kehekehe. ‘Oku lahi ange ‘a e fika ‘oku ‘omai ‘e he Kōmiti’i he fika ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Patiseti ... pea ko u tui ko e kongia ia Sea ko u ...

Lord Tu’ilakepa: Sea! Fakatonutonu atu mu’a e Fakafofongá. Fakafofongá fakatonutonu atu ‘ae Feitu’u na. Tuku e fika ia ‘a e Kōmiti mo e fakapiko. Nofu tautolu he fika ‘a e Pule’anga. Fokotu’u mai pē ‘e nautolu kapau ‘oku tau loto ki ai pea ka ‘ikai pea tau tuku kae ‘ai ‘a e me’a e Pule’anga he ko e Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘enau palani ngāue hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ongo Minisita.

‘Eiki Sea: Mālō Nōpele Vava’u! Ha’apai 13! Ko u kole atu ke ke me’a mai ‘o fakamalanga ‘i he Fokotu’u ‘a ‘Eua 11?

<004>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Sea: ‘Oku ke pou pou pē ‘oku ke ta’epou pou ki he’ene fokotu’u ke tuku hifo ki he Kōmiti Pa’anga.

Veivosa Taka: ‘Oku ‘ikai k eu pou pou au ki ai. Tuku ho’o fie kau. Sea ko e kongia ia ‘oku ou lava ke u hanga ‘o ‘oatu ‘a e ngaahi me’a ko e ‘uhinga pē eni ia ‘a’aku, kā ‘oku ou tui ko e anga ia ‘eku fakakaukau, pea mo e me’a ‘oku ou ‘i hoku loto ‘eku faka’amu ke nga’unu ‘etau ngāue, pea neongo ‘oku hangē ‘oku feme’a’aki ‘a e ngaahi hou’eiki ‘oku kehekehe, ‘oku ou fakamālō ‘oku ‘ilo ‘etau kehekehe, ka tau teke ka tau hiki ‘a e Pule’anga ‘i he’etau kei ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki’i tokoni ki he fakafofonga tau nounou mu’a fakamolemole.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e mo’oni pē Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’u kehe kuo ongo mai kia kimautolu mei he kau Fakafofonga. Kae tuku pē mu’a ke u kole ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e me’a ē ‘oku fai mai ai ‘a e kole, kae tuku ke ne hanga ‘o ‘oatu ‘a e *position* ‘a e Pule’anga Sea ka tau nounou, mālō’aupito.

Kole Pule'anga ke hoko atu he founa motu'a hono alea'i Patiseti

Eiki Minisitā Pa'anga: Sea tapu mo e Feitu'u na. Fakamālō atu'i he 'omai 'a e faingamālie ko eni. 'Oku ou kole atu Sea tau hoko atu mu'a 'i he founa motu'a kae tuku 'a e fo'i kole ko eni ke tau toki sio angé ki ai he 'oku lahi hono ngaahi me'a ke talanoa'i. Pea tau toki sio ki ai ki he ta'u fo'ou. He 'oku hangē ko e me'a ko eni kuo fai ki ai 'a e lave, ko e lulu tavá 'oku tau feinga ke tuku 'a e me'a ko ia. Ko hono ua, 'e to e hangē pē eni ha to e fa'u patiseti, 'e ōmi kotoa 'a e Pule'angá 'o tau tu'u 'etau ngāue kā nau ōmi ki heni ki he kōmiti.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e toki me'a ia na'a ne toki talamai, tuku, talamai 'a e me'a ...

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Eiki Sea: 'Eiki Minisitā fakatonutonu, 'Eua 11.

Fakatonutonu ko e Fatongia Kōmiti Pa'anga 'ikai ko e fa'u patiseti

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea ke mea'i 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá ko e fatongia 'o e Kōmiti Pa'angá 'oku 'ikai ko e fa'u 'esitimetri ko 'enau hanga 'o *review* 'a e 'Esitimetri mo e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá ke fale'i 'aki 'a e Fale Alea. 'Oku 'ikai ko 'emau fa'u 'a e 'Esitimetri pea 'oku lave'i pē ia 'e he kōmiti.

Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, na'e toki me'a tōmui mai 'a e Fakafofonga 'Eua, kuo tau 'osi fou mai 'i he me'a ko ia 'aneuhu. Kuo to e ha'u ia ke to e fakatonutonu mai 'etau talanoa 'aneuhu. Ko ia 'oku ou kole atu Sea 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ke fai, he ko e founa ko eni 'oku totonu ke tau tokanga ki ai, ko homau fatongia ke fokotu'utu'u mai 'a e Patiseti mei he Pule'anga. Pea 'oku ou kole atu tau hoko atu kae toki talanoa'i lelei 'a e founa ko ia he 'osi 'a e Patiseti 'o e ta'u ní, mālō Sea.

Fakama'ala'ala ki he founa ke ngāue'aki ki ai e Patiseti he hū mai he 2

Eiki Sea: Hou'eiki kimu'a pea toloi 'a e Fale ki he 2, 'oku ou kole atu ko e founa te tau ngāue 'akí 'e tuku ange 'a e miniti 'e 5 ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne fakamā'ala'ala mai 'a e Patiseti, pea 'e lau 'uluaki leva 'a e Kalake, pea hili hono lau 'uluaki, te tau pāloti 'uluaki, pea hili hono pāloti 'uluaki te tau pāloti leva 'a e fokotu'u 'a 'Eua 11 pē tukuhifo ki he Kōmiti Pa'anga pē 'ikai. Ko e founa ngāue hou'eiki.

Fiema'u fakama'ala'ala ki he faitu'utu'uni Sea kuo 'osi 'i he Kōmiti Pa'anga e Patiseti

Siaosi Sovaleni: Sea 'oku 'ikai ko e ki'i 'eke Sea, na'e 'osi *quote* mai 'e he Feitu'u na Sea 'a e 172 (4), na'a ke 'osi to e *quote* mai pē 'a e 184 na'a ke hanga ai 'o fakamafai'i ai ke tuku mai ki he Kōmiti Pa'anga 'a e 'Esitimetri. 'A ia 'e 172(4) leva, 4, 'i hono fakangofua 'e he 'Eiki Sea 'e malava 'e he Kōmiti Tu'uma'u 'o fakangofua ha fa'ahinga taha ke tokoni ki he'ene ngāue. 'Oku ke 'osi fakangofua mai ke 'omai 'a e 'Esitimetri neongo na'e te'eki ai ke a'u 'a e tohi ki he Hou'eiki

Minisitā, ke mau fai homau fatongia fakatatau ki he kupu 174. ‘A ia ‘oku ‘osi ma’u pē ia, ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ia ke pālōti.

Lord Nuku: Fakafofonga kau ki’i tokoni atu pē. Ko ‘eku ki’i tokoni atu pē koe’uhí kapau na’e fai ‘a e fakataha ko ē na’e ui ko ē ‘e he Kōmiti Pa’anga he ‘ikai ke to e fai ha felau’aki ia heni. Kā ko e ‘uhinga ko e ‘ikai ke malava ko ē ‘a e fakataha ko ia, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fokotu’u hake ai heni, ke to e ko e ‘uhinga ia ‘oku fokotu’u hake ai he taimi ni, ka u tokoni atu na’e ‘osi ui ‘a e fakataha ia, ‘ikai ko ha fakataha pē ‘e taha, mahalo na’e tu’o tolu hono ui. Pea ko e tokoni atu pē ia ‘a’aku Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e na’e te tau to e foki ē ki he’etau to e talanoa pē he me’a tatau. Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi faingata’a kuo ‘osi ‘i ai ‘a e ‘āsenita ke mau, hangē ko e me’a ko ē na’e hoko ko ē kiate au, ‘ikai ke talamai kiate au ‘oku fai ‘a e fakataha. Ui au ‘a e fakataha kuo talamai ‘enautolu he ‘aho ko ia ‘e fai ‘a e fakataha ia heni. ‘Oku fepaki kā ko e fakataha pē he me’a tatau he Patiseti pē.

‘Eiki Sea: Ko ia hou’eiki mou me’a ki he me’a ko eni ‘a e ...

Siaosi Sovaleni: Ka u ki’i faka’osi atu pē au Sea kātaki.

‘Eiki Sea: ...Minisitā Pa’anga ...

<005>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Sea: ‘Oku mo’oni, na’e’i ai e faingata’a pea na’e fai e feme’a’aki fekau’aki pea mo e founa ngāue ko iá, ka ‘oku tau foki mai eni ki he fokotu’u ‘a ‘Eua 11, ko e fokotu’u fo’ou ia, mei he Komiti. Pea ko ia te tau ngāue’aki, tukukehe kapau ‘e fakafoki ‘e ‘Eua 11 ‘ene fokotu’ú.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia, ‘Eiki Sea, ko e me’a pē na’a ku fehu’i ‘e aú, Sea, he ko e ‘uhingá kuo ‘osi ‘i ai e fai tu’utu’uni ki ai, na’e fai ‘e he Feitu’u na. Fakatatau ki he kupu ko ena na’a ke *quote* mai, he 184, ‘o ‘omai ai ki he Kōmiti Pa’angá. ‘A ia kuo ‘osi ‘omai ia ki he Kōmiti Pa’angá. Ko e hoko leva ko ē kia 172 (4), ‘oku ne to e ‘omai ai pē ‘a e faingamālie ki ha Kōmiti, ‘ikai ko e Kōmiti Pa’anga pē, ke faka’atā mai ha taha ke tokoni ki he’ene ngāue. ‘I he 174 leva ‘oku ‘asi ai e ngaahi ngāue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E Sea, ko ‘eku fakatonutonú. Na’a ke ‘osi fakahoko mai pē, Sea, kia kimautolu he Fale ni, na’e te’eki ai ke ke fakahoko mai ke a’u mai kia kimautolu e fekau ko iá. Pea ko ia, ko e ngaahi faingata’a’iá ia.

Siaosi Sovaleni: Minisitā ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia. Na’e ‘osi me’a pē e Sea, na’e fakaa’u ange, ka na’e ‘osi fai pē e tu’utu’uni ia ‘a e Sea. Ka na’e ‘osi faitu’utu’uni ‘a e Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e taimi ko ē na’e fai ange ai ‘a e tu’utu’uni ki he’eku kau ngāue,

‘ikai foki, te’eki ai ke ma’u mai ‘a e fekau mei he Feitu'u na, ko e me’a ia ‘oku ke tokanga ki ai. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Fakamālō atu Minisitā Pa’anga, kae fakafoki pē ho’o manatú, ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he me’a ‘a e ‘Eiki Seá. Na’e faitu’utu’uni pea ka na’e te’eki ai ke a’u atu e tohí, ka na’e ’osi fai ‘a e tu’utu’uni, *according* ki he 184.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e ‘uhingá ‘oku te’eki ai ke a’u mai ‘a e tu’utu’uni ko iá kia kimautolu. Ka na’e tu’utu’uni atu ia kia kimoutolu. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Ko kimoutolú ‘oku kau ai e Feitu'u na, he ‘oku ke kau mo koe he Kōmiti Pa’angá, ‘Eiki Minisitā. Kātaki fakamolemole pē, ‘Eiki Minisitā, ‘oku ke kau mo koe he Kōmiti Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e Kōmiti Pa’anga, mahalo na’e ‘oange ki he Sea, ka na’e te’eki ai ke talamai ‘e he Sea kiate au. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: ‘Ai ke pau, Sea, te tau lōloa heni. Pea ‘oku ou tui pē au ko e ‘uhingá ko e tokoni ke ‘unu atu ‘etau ngāue, Sea, fakatatau ki he 184-172 (4), ‘o kapau te tau talanoa ā ki he *Budget Stateme*, kae kole ange pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, mo e Hou’eiki Minisitā. ‘Ikai ke ‘i ai hano maumau kapau te ke me’a mai mo ho’o kau ngāue, tau ki’i talanoa, fekau’aki pē mo ho’omou Patisetí. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia, Sea, ke liliu. ‘Ikai ke ‘i ai ha mafai ia e Kōmiti ke liliu.

Veivosa Taka: Sea, ki’i fakatonutonu. Tapu pea mo e Feitu'u na, ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. 'Eiki Sea, ko ‘eku poiní, ‘oku ou pou pou atu ki he me’a ko eni ne toki ‘osi ho’o me’a mai ‘akí, ke tau sio, ke me’a e Hou’eiki, ki he fokotu’u fo’ou ko eni ‘a 11. Pea ‘oku ou tatali atu au ki ai, ‘Eiki Sea. Mālō.

Siaosi Sovaleni: Ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e hā e kongá na’e fakatonutonu ‘i he’eku fakamalanga, he ko ‘ene fakatonutonu mai lolotonga ‘eku fakahoha’á, Sea. Ka ko e anga pē ia e fokotu’u atu ke tokoni atu ke ‘unu atu ‘etau ngāué, Sea. Kapau ‘e lele ā e *Budget Statement*, kae toki fai a hano, fai ha fetalanoa’aki ke feme’a’aki mo e ‘Eiki Minisitā na’a lava ke nau me’a mai pē ā ki he ngaahi Potungāue lalahí, ke fai pē hano talanoa’i kae ‘unu atu ‘etau ngāué, Sea. Ko e anga pē e fokotu’u atu ia. Hangamālie pē e ngaahi lotó, ka tau ‘unu atu. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 3. ‘Eiki Minisitā fakatokanga’i pē e fokotu’u mei he Tongatapu 3 ki he *Statement*, ka tau toki feme’a’aki ki ai ‘i he 2.00. Mou me’a atu, Hou’eiki. Toloí e Falé ki he 2.00.

(Toloí ‘a e Fale ki he 2pm)

<006>

Taimi: 1400-1405

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau 'asenitá fika 5 hangē pē ko e feme'a'aki kimu'a pea tau toloi mai ki he 2:00 ... 'Oku 'i ai e fokotu'u 'a 'Eua 11 ka 'oku hangē ko e fakahokohoko ngāue, 'e 'uluaki tukuange e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke 'omai ha'ane fakamatala nounou, fakatatau ki he Kupu 128 'o 'etau Tu'utu'uní, 'e 'ikai to e lōloa ange 'i he miniti 'e 5, kimu'a pea lau 'uluaki 'e Lao Fakaangaanga. Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai e Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u ke lau Minisita Pa'anga 'a e Fakamatala Patiseti kae toki lau 'a e Lao 'Esitimeti

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea, ko e kole pē fakama'ala'ala he founa ngāue 'a e Falé ko e 'uhingá ko e me'a ko ia 'oku ke me'a mai 'akí, ko e Laó ia 'a e 'Esitimeti, ke fakamahino mai, 'a ia 'oku angamaheni ai ko ē ki he 'ū Lao angamaheni kotoa pē Fakaangaanga 'oku fakahū mai ki he Falé ni, 'a e fakama'ala'ala mo e Kupu 128 ki he miniti 'e 5. Ka ko 'eku ma'ú pē 'Eiki Sea hangē pē ko e founa angamaheni pē ko ia ngāue 'a e Fale Alea. 'Oku tau 'uluaki kamata he fakamatala *Budget Statement* 'a ē ko ē 'oku fa'a taku he Falé ni, 'oku 'oange 'a e faingamālie ta'efakangatangata ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne malanga'i mai 'ene *Budget Statement*. He 'oku ou tui Sea, ko e kapasa ē mo e tūhulu 'oku ne tataki mai 'a 'ene Lao 'a e mata'ifiká hono vahevahe e pa'anga. Pea 'oku ou tui ko e angamaheni ia pea 'oku fie me'a mai 'a e kakai 'o e fonuá, Hou'eiki mo e kakai e fonuá ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ke ne malanga'i ta'etoe fakangangata ange 'a e taimi he 'ahó ni mo 'apongipongi, 'a 'ene taumu'a mo e Patiseti ki he ta'u fakapa'anga ko eni. 'A ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea, ko e Laó ia ko 'ene mahino pē ko iá, pea toki fakama'ala'ala mai 'a e Laó ia pea toki hoko atu ki ai e feme'a'aki. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'Eiki Sea, mahalo 'oku fiemālie pē ki ai e Falé, ke 'oange ā 'a e taimí kakato ki he Minisitā Pa'angá, ke ne malanga'i mai 'ene *Budget Statement* pē ko 'ene taumu'a ngāue, pē ko 'ene kāpasa ia ko ē 'ene folau, te tau folau ai 'a e fonuá ki he 2019/2020. 'Oku ou tui ko e me'a ia 'oku fakatatali mai ki ai 'a e Hou'eiki mo e kakai e fonuá mo e Hou'eiki, ke tau fanongo ki he'ene malanga'i mai 'ene *Budget Statement*. Pea ka tokamalie ia pea toki lau e Laó 'a e 'Esitimeti 'a ia ko e mata'ifika pē ia hono vahevahe e pa'anga. Mālō Sea.

'UHINGA E SEA KE LAU 'ULUAKI LAO KO E FOKOTU'U 'EUA 11 FEKAU'AKI MO E PATISETI

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, 'oku mahino pē me'a 'oku fakamalanga ki ai e Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai. Ko e Laó 'a e 'Esitimeti pea ko e ngaahi *report* mo e fakamatala 'oku tñaki mai ki he Lao ko ia. 'A ia ko e ngaahi pepa ia 'oku felāve'i pea mo e 'Esitimeti. Ko 'etau ngāue 'a e Falé ni ke tau paasi 'a e Laó, 'a ia ko e Lao ia 'a e 'Esitimeti. 'O kapau 'oku loto 'a e Fale ke tau hoko atu pē 'i he Fakamatala Patiseti. 'Oku 'atā pē ia kimu'a pē 'osi 'etau ngāue ki he 'Esitimeti...

<008>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Sea: ... ko 'eku 'uhingá eni ki he Fakamatala Patiseti kae 'uhí na'e fokotu'u ai ke tau ngaue'aki 'a e 'uluaki lau he 'oku 'i ai e fokotu'u mei he Fakafofonga 'Eua 11 ke 'osi pē hono lau 'uluaki pea tali pea ka tali he Falé 'e 'ave e 'Esitimeti ki he Kōmiti Pa'angá ke nau ngāue ki ai

toenga e uike ni. Ko e ‘uhinga ia na’e fokotu’u ai ke tau kamata he ‘Esitimetí he ko e fo’i Tefito’i Laó ia ‘oku felāve’i ki ai ‘a e toenga ‘ū līpootí kau ai e Fakamatala Patisetí.

Lord Tu’iha’angana: Sai pē ia ‘Eiki Sea māhino pē ki he motu’a ni ia ka ko ‘eku talanoa atu pē ‘a’aku ia he angamāheni ko ē ‘etau aleá. Pea kapau ko ho ‘uhingá ko e ‘uhingá ko e kole ko eni mei he Kōmiti Pa’angá ke lau ‘uluaki pea ke toki tukuhifo ki he Kōmiti Pa’angá e, kae toki hoko atu e me’a ia ‘a e ...

Siaosi Sovaleni: Sea ki’i tokoni atu pē Sea ‘i he me’a ko eni na’e ...

Lord Tu’iha’angana: ‘I he Fakamatala Patisetí he *statement*.

Tokanga ki he Kupu 184 ‘osi tuku e Patiseti ki he Kōmiti Pa’anga

Siaosi Sovaleni: Ko e hangē na’e fakamalanga ki mu’a he mālōlō kai ho’atā Sea ‘oku ‘osi ‘omai he Feitu’u na ia he Kupu 184 ‘a e ‘Esitimetí ki he Kōmiti Pa’angá. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo au pē ko e, pē ‘oku to e fakatonutonu ‘e he Feitu’u na ‘a e me’a na’a ke me’a mai ‘akí ka ‘oku ‘osi ‘i he Kōmiti Pa’angá ‘a e ‘Esitimetí. Ko e me’a pē eni ia ke hoko atú hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga Nōpelé pē te tau kau pē te tau lau ‘a e *Budget Statement* ‘o kehe ia mei he ‘Esitimetí. Kae hangē ko ho’o me’á ‘a koe, ke sio fakalukufua pē koe ko e kongá pē *Budget Statement* ‘i he ‘Esitimetí ko eni ‘a ia ko e fo’i Lao ia. Ka ko e me’a ko ē ki hono tuku ki he *Public Accounts Committee* hangē pē ko ho me’a ‘anenaí ‘i he Kupu 184 na’a ke ‘osi fa’a ‘ohake ki he Kōmiti Pa’anga pea ‘oku fai ko ē ngāue ko ē ki aí. ‘A ia ko e me’a ia ko ē na’e fiema’u ai ke fakamahino he ‘uhingá ‘o kapau ‘oku ‘osi ‘alu ia ki he Kōmiti Pa’angá te tau to e faitu’utu’uni tautolu ke to e fakafoki mai ke to e ‘ave fo’ou he na’e ‘osi me’a māhino mai pē Feitu’u na ‘i he Kupu 184 na’e ‘osi fai pē fatongia ko iá. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki ‘o e Falé. ‘Eiki Sea ko u tui pē te tau lava kātoa pē ‘a e ‘ū me’á. Ko u tui ko e hangē ko e fokotu’u ko ē ‘a e Fakafofonga ‘Euá ke tukuange ‘a e Patisetí ki aí ‘Eiki Sea ‘oku ou tui kapau ‘e kamata pē ‘a e Minisitā Pa’angá ia mo e Falé he uike ni ‘i he Fakamatala Patiseti. Mai kātoa ‘e he me’á ia ko e taimi tatau pē ‘i he taimi *break* ko ē ho’atā mo e efiáfí ‘atā ai ‘a e Kōmiti Pa’angá ia ke nau ngāue fekau’akí mo e ‘Esitimetí pea ko ‘ene a’u ki he uike kaha’u ‘Eiki Sea kuo maau mo e ‘ū ngāue ko iá mahalo ko ‘ene ‘osi ai pē ia ‘a e me’á ‘oku ‘ikai ke to e fai ha *overtime* ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a makehe to e mole taimi fuoloa. ‘E nounou ange ‘a e founa ngāue ko iá ‘Eiki Sea. Ko e anga pē ia ‘a e fakakaukaú kapau ‘e tali ke ngāue e Kōmiti Pa’anga ia ki he ‘Esitimetí lolotonga pē ‘a e taimi ko ē ‘oku tau *break* ai ‘o mālōlō kae lolotonga ko iá ngāue Falé ia ki he Fakamatala Patisetí. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Poupou Minisita Pa’anga ki he fokotu’u ke tukuange ke fai ia Fakamatala Patiseti

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Ko u tui pē ko u poupou au ki he ongo fokotu’u ko eni

‘a e ‘Eiki Nōpele mei Ha’apai kae ‘uma’ā Vava’u 15. ‘E fiema’u pē ke fakahoko atu ‘a e *background* ‘o e Patiseti *Budget Statement* kae toki fai ‘a e sio ‘a e kōmiti kapau ko e me’a ia ‘e iku ki ai. ‘A ia ko u poupu atu ke tuku mai ha faingamālie ke u fakahoko atu ‘a e fakalukufuá ‘e fakatēfito mei ai ‘a e ‘ū talanoa ‘e toki hoko atu ai. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko ‘eku mahino’i he fēme’a’aki ‘i he efiāfi ní ‘oku loto lelei pē ‘Eiki Minisitā Pa’angá pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ke hoko atu pē ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti Pa’anga ki hono vakai’i e ‘Esitimetī ka ‘i he taimi tatau pē kamata e fakamalanga ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ki he Fakamatala Patiseti. Ha’apai 13. (Ne ‘i ai e poupu)

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea tapu pea mo e Feitu’u na.

<002>

Taimi: 1410-1415

Fehu’ia pē oku ‘i ai ha mafai Fale Alea ke fa’u patiseti

Veivosa Taka: Fokoutua pē ‘o fakahoko atu ‘eku fakakaukau mu’a ki he Feitu’u na. Pē ‘oku ngofua ‘a e to e fa’u Patiseti ‘a e Fale ni. Ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke u tui au Sea ke to e ‘ave ‘a e Patiseti ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku nau lave ki ai. He ko hono ‘uhinga ‘Eiki Sea. Ka nau to e lilii ‘a e Patiseti, te tau to e lōloa ai. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou to e ‘oatu ai kia kimoutolu he ko e mafai ia ‘o e Fale ni ko e fa’u Lao, pea nau tali ki ai ke tali ‘a e Patiseti. Ko e mafai ‘o e Pule’anga ke nau fa’u ‘a e Patiseti. Pea ko u tui ‘Eiki Sea, ko e kongā ia ‘oku ou ‘oatu Sea. Ke tauki’i lave ki ai pea toki ‘omi ha’o me’a ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Ha’apai! Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea ‘a e ma’u faingamālie. Tapu moe Feitu’u na. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko hono tu’o fiha eni hono ‘ohake ia ‘o pehē ‘oku mau fa’u ‘a e ‘Esitimetī. Ko e Fale ni pē ‘oku ne hanga ‘o tali ‘a e ‘Esitimetī. ‘Ikai ha to e Fale kehe na’a mo e Kōmiti, ‘ai pē ke fai mo mahino ia ka tau ‘unu atu ā. Hangē ko e fokotu’u ‘a e Minisitā Pa’anga. Mālō Sea.

Fakamahino Sea e kupu 185 malava Fale Alea fakasi’isi’i pē fakalahi Patiseti

‘Eiki Sea: Mālō Tongatapu 3. Ha’apai 13. Me’a hifo pē ki he ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Ko e kupu 185. ‘Oku ngofua ke fai ha Fokotu’u (a) ke to’o (b) fakasi’isi’i pē (c) fakalahi ha ‘aitemi pē Vouti ‘i he ‘Esitimetī. Ko e kongā pē ia ‘oku tapu ke alasi ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘oku hoko atu ‘i he kupu 185, kupu si’i (ii). ‘Oku ‘ikai ngofua ke fokotu’u, ke tānaki atu ha (a) ‘aitemi fo’ou ki ha Vouti, pē (b) ko ha vouti fo’ou ki he ‘Esitimetī. Neongo ‘a e Tu’utu’uni ko ia. Ko e Pule’anga pē ‘e taha ‘oku ne lava ‘o tanaki mai ha Vouti pē ko ha ‘aitemi fo’ou ki ha Vouti. Ko e ngaahi feliliu’aki ko eni, ‘okapau ‘e fokotu’u ‘e ha Mēmipa pē ko ha Kōmiti Pa’anga. ‘Oku pau ke fai ha fetalanoa ‘aki pea mo e ‘Eiki Minsitā Pa’anga, mo ‘ene Potungāue he ko e feliliuaki ko ia, kuo

pau ke palanisi ‘a e Patiseti. ‘I he ‘osi ko ē ‘a e fehikitaki holo ko ē ‘a e ‘u fika. Ko e ngāue ia ‘oku malava ke fakahoko ‘e ha Kōmiti pē ko ha mēmipa. Ko e me’a pē ‘oku tapu, ke tanaki ha Vouti, pē ko ha ‘Aitemi fo’ou. Ka ko e feliuliaki, ‘oku ‘i loto pē ia ‘i he ngāue ‘a e Hou’eiki Fakafofonga.pea mo e Kōmiti Pa’anga. Me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko u fakamālō atu ‘i he fakamaama ‘a e Feitu’u na. Ko e me;a ;oku ou nofo ai au, Sea. Fekau’aki mo e fakasi’isi’i mo e fakalahi. Ko e ‘uhinga ki he motu’a ni. Ko e fakasi’isi’i ha fika ‘oku ‘omai mei he Pule’anga, kae ‘uma’ā ‘a e kau Minisitā. Ko e me’a ia ‘oku ou ui ‘oku hala. He ko e mafai ‘o e Pule’anga ko nautolu ‘oku nau fokotu’utu’u mo ‘omai ‘enau Palani, ‘o fakatatau ki he fika ‘oku nau ‘omai.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu atu mu’a ‘Eiki Sea, ‘a e Fakafofonga ko eni.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13. Ko e fakatonutonu ē mei ‘Eua 11?

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea, mo e Fale ‘eiki ni Sea. Ko e fakamaama ena Sea, kuo ke ‘osi fai mai. ‘Oku ‘i ai ‘a e mafai pea ko e Konisitūtone ‘oku ne talamai ai. ‘Oku ‘i he mafai ‘i he Fale ko eni, ke tali ‘a e Fokotu’utu’u Ngāue pē ko e Patiseti ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga. Ke fakalahi pē fakasi’isi’i Tukukehe ‘a e ngaahi kupu ko ē. Mahino! ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo’i ‘e au ‘Eiki Sea, pē ko e ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke mahino ki he Fakafofonga ko eni? Mālō ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Sea! Ko u fakamālō pē au ki he Fakafofonga ‘a e me’a ko eni ‘oku ne hanga ‘o ‘omai.

‘Eiki Sea, ka ko ‘eku fakamanatu. Ko e fakasi’isi’i mo e fakalahi ‘oku ‘i ai ha’anau palani? He ‘oku makatu’unga hono holoki ‘a e fika mei he palani ‘oku nau fakahoko mai mo e fiema’u ‘a e kakai. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole atu pea ‘oku ou poupu atu pē au ia ki he me’a na’e ‘oatu ‘anenai. Tau foki pē mu’a ‘o fai ‘a e me’a angamaheni. Kae toki fai ‘a e fokotu’utu’u ko eni. He ko u tui ‘Eiki Sea, ‘oku hala. Ka neongo ai pē Sea, ha me’a kuo fakalao’i, ka ‘oku hala, ‘e kei hala pē ia. He ko e mafai ‘o e Fale ni, ke nau tali ke ‘omi ‘a e Patiseti ‘o toki fakapaasi.

Ko u tui ‘Eiki Sea, ko e kongā eni ia ‘oku ou ‘oatu ke mou vakai ki ai. Kapau he ‘ikai ke ‘i ai ha Palani? He ‘ikai ke ‘i ai ha Tukupau.

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Sea. Fakamolemole atu. Sea! ‘Ai ke talamai ange ‘e he Fakafofonga pē ‘oku anga fēfē hono tali ‘e he Kōmiti ha fakalahi? Ko eni na’e ‘osi fakama’ala’ala mai ‘e he Feitu’u na. Pea fakama’ala’ala mai ‘e he Hou’eiki Mēmipa. Lava ‘a e Fokotu’u, ka ko e Fale ni pē. Ko e Fale ni pē ‘oku ne tali ha liliu ki he ‘Esitimeti.

<004>

Taimi: 1415-1420

Siaosi Sovaleni: ...’osi mahino ‘a e fakamā’ala’ala, pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo’i ‘e au pē ko e ‘uhinga ‘a e Mēmipa ko e hā ‘emau to e me’a ‘e to e fai ko e nofo pē ‘o feinga na’a ala tokoni ki hono fa’u ko eni ‘etau ‘Esitimeti, kapau he ‘ikai ke tali me’a pē ia ‘a e Fale ni. Mālō Sea.

Fehu'ia ha koā ngāue 'a e Kōmiti 'e fai ki he 'Esitimeti

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ka u fakahoha'a atu mu'a kau pē ki he me'a ko eni. Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea pehē ki he Fale Alea 'o Tonga. Sea, 'oku 'i ai pē me'a 'oku mau tokanga ki ai, ko e hā 'a e me'a makehe 'oku 'ai ke fai 'e he kōmiti 'oku 'ikai ke lava ia 'e he Fale Alea, he ko e tu'utu'uni ia 'a e Konisitūtone 'oku taliui mai 'a e Kāpineti ki Fale Alea, pea ko e tu'utu'uni ia 'a e lao pa'anga ke 'omai 'a e Fakamatala Patiseti mo e 'Esitimeti ki Fale Alea ni. Ko e hā leva 'a e me'a 'a e Kōmiti 'oku 'ai ke to e 'ai.

Siaosi Sovaleni: Sea tuku mu'a ke u ki'i tali atu mu'a ē Sea he ko ena na'a ne 'eke mai ke fai ha lau.

'Eiki Minisitā Polisi: 'A ia na'e tonu ke 'i ai ha ngaahi makatu'unga Sea 'e talamai ko e me'a eni 'oku fai ki ai 'a e hoha'a kae 'oua 'e ... 'a e Kōmiti

Taukave mahino pē fatongia e Kōmiti Pa'anga kuo 'osi tohi mahino mai pē

Siaosi Sovaleni: Te u fakatonutonu ā Sea he ko e 'uhinga pē 'oku 'ikai ke u tui tatau mo e 'Eiki Minisitā Polisi. 'Oku 'asi lelei pē 'i he tu'utu'uni, fakangofua mai ki he Fale Alea fa'u 'ene tu'utu'uni 'i he founga ngāue, 'asi 'i he 174, fatongia 'o e Kōmiti Pa'anga kau ai mo hono siofi 'o e 'Esitimeti. 'Ikai ke u 'ilo pē ko e hā 'a e me'a 'oku 'ikai ai ke tau loto fiemālie 'ai ā 'a e *Budget Statement*, ka tau hoko atu he na'a tau lele pē 'i he pongipongi ni meimei lele pē eni 'o 'osi pē mo e 'aho ni 'i he me'a tatau faka'uhinga'i 'a e me'a 'oku 'osi tohi mahino mai pē. Mālō Sea.

Fokotu'u lau 'uluaki 'a e Lao Patiseti & 'oua 'ave Patiseti ki he Kōmiti Pa'anga

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, Sea kātaki pē 'i he toutou tu'u hake Sea kā ko e feinga pē ke tokoni atu ki he Feitu'u na.. 'Oku ou tui 'oku fakapotopoto Sea ke lau 'uluaki 'etau lao, pea tukuange 'a e taimi ki he Minisitā Pa'anga ke ne 'omai ai 'ene fakamatala. Kā 'oku 'ikai ko hono 'ave ia 'o'ona Sea ki ha kōmiti ke 'uluaki fakataha'i ia 'i tu'a kae toki 'omai ki heni. Ko e Fakamatala Patiseti 'oku 'omai 'e he Pule'anga, 'oku 'ikai ke to e sivi 'atita ia 'e ha kōmiti kae toki 'omai ki heni. 'Oku totonu ke 'oange ke 'omai 'ene fakamatala ana kae toki 'i ai ha 'ū me'a lalahi 'oku tokanga ki ai 'a e Fale, pea toki fai ai ha fakakaukau. 'Oku hangē 'oku mo'ulaloa 'a e Fale Alea ia ki he ki'i Kōmiti ko eni Sea.

Taukave ko e Kōmiti Pa'anga ko e nima ngāue pē ia Fale Alea

Siaosi Sovaleni: Sea ko e to e ki'i fakatonutonu. Mole ke mama'o Sea, ko e kōmiti ko eni ko e nima pē ia 'e taha, nima ngāue pē ia 'e taha 'a e Fale ni Sea, pea na'e 'oange 'i he kupu 184 ke fai 'a e fatongia fakatatau ki he 'etau tu'utu'uni fakatatau ki he Konisitūtone. Ko e kolé pē ia 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i heni ke pehē ai 'oku mau mā'olunga ange 'i Fale, mole ke mama'o, 'osi mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, na'e 'Atita Seniale fuoloa 'a e mahu'inga ke tali angi mai 'a e Pule'angā ki he Kōmiti Pa'anga. Me'a ia na'a ne fa'a me'a 'aki. Ko e 'uhinga pē ia 'etau feinga ke fai ā ke tau 'unu atu kimu'a 'ai 'a e *Statement* 'a e Minisitā Pa'anga, ka tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu pē na'a 'oku ki'i ma'u hala ha taha he 'oku ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Hangē ko 'eku na'a ku fokotu'u atu foki 'oku ou tui tatau pea mo e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai fika 15 ke fai 'a e me'a ko ia na'e anga maheni mai 'aki, he ko e me'a ia na'a na tu'u mai 'o fakahoko mai ke lau 'a e *Budget Statement*, kā na'e to e 'i ai 'eku to e ki'i lea atu 'i kimui 'i ai 'o pehē, kae toki fa'iteliha 'a e Fale pē ko e hā 'a e me'a 'e hoko atu ki ai. Na'e 'ikai ke u 'uhinga au ia 'oku 'osi, 'osi pē ia pea tau ō tautolu ki he me'a ki he Kōmiti. 'Oku ou tui ko e me'a ia 'a e Fale ni, pea mo e Feitu'u na Sea. Kā ko e fou he founga ko ia na'a tau fou mai ai, ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai, kae hoko atu 'a e *Budget Statement* ia 'o tau hoko atu ai. Mālō.

Tevita Lavemaau: Sea, tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Sea. Ko e ki'i fakakaukau pē eni ia 'Eiki Sea ko e fokotu'u atu 'oku ou poupu ki he fokotu'u ko ia na'e fai 'e he Minisitā Polisi, lau mu'a 'a e fo'i Lao ko ē ki he Patiseti, tu'o taha, hangē ko ho'o me'a ko ē 'anenai 'aneuhu, 'osi ko ia pea toki hoko atu ai leva 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia ki he'ene *Statement*, kā 'oku 'osi lau 'a e fo'i Lao, pea 'i he taimi tatau pē ko ia 'oku 'ikai ke to e fiema'u ha ngofua ia mei he Feitu'u na, 'e hoko atu pē mo e ngāue ia 'a e PAC ki hono vakai'i 'a e 'Esitimetī kae fakafaingamālie'i pē. 'Oku ou tui Sea 'ikai ke to e fiema'u ke fai ha 'ova taimi 'i he uike ni mo e uike kaha'u. Kapau te tau muimui ki he founga ngāue ko eni mo tau felotolelei 'aki ke tau fetokoni'aki....

<005>

Taimi: 1420-1425

Tevita Lavemaau: .. Ko e Patiseti ko 'eni, neongo ko e Patiseti 'oku fatu mai 'e he Pule'angá, ka ko e Patiseti ia 'a e fonuá. Patiseti ia 'a e fonuá fakalūkufua. Pea 'oku tau fekau'aki kotoapē, he 'oku tau ngāue'i, ko 'etau ngāue'i ke teke hake mo langa hake e fonuá. Ka 'oku 'ikai ko e Pule'angá pē. Ko e mātu'a ko ení, kae 'uma'ā e tēpile 'a e Hou'eiki, 'oku tau 'i heni ke tau fakakaukau'i hano vahevahe e koloa 'a e fonuá, ke langa hake e fonua ko ení. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu, 'Eua 11. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Tapu mo e tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá. Tapu mo e 'Eiki Palēmia Le'ole'ó, kae 'uma'ā e Kau Minisitā 'o e Kapinetí.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakamolemole mu'a, 'Eiki Sea, kātaki pē. Angalelei pē, ko e fehu'i pē, Sea, pē 'oku tonu pē ke fakamalanga he taimi ni, pē 'oku 'uluaki lau 'uluaki e Laó, pea toki hoko atu, kātaki Sea.

'Eiki Sea: Ko e Lao Fakaangaanga kotoa pē ko e toko taha 'oku ne fakahū mai e Laó, 'oku tukuange e miniti e 5 ke ne fakama'ala'ala mai e Laó kimu'a pea lau 'uluaki. 'I he taimi ko iá 'oku tapu ke to e me'a ha taha, pē fakatonutonu.

Fokotu'u ke lau 'uluaki 'a e Lao e Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā 'ene to e me'a haké. 'Oku ou fakakaukau au ko ho'o me'a maí ke kamata 'eku *Budget Statement* 'a'aku he taimi ni. Ka 'o kapau ko e 'uhinga ia ke 'ai pē ke lau e Lao, kae toki hoko e malangá 'amui ai, ko ia 'oku ou fokotu'u atu ke lau e Laó pea 'osi ko iá, ke lau 'uluaki, kae toki hoko 'a e tokanga ki he *Budget Statement*. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō, kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki e Fika 21 e 2019, ko e Lao ke fakahū atu e pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga fika 21/2019 (Lao e Patiseti) 2019/2020

Kalake Tēpile: Ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga. Fika 21/2019.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'a e Pule'anga 'o pehē:

Kupu 1. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 2019/2020, ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2019, pea kuo pau ke kamata ngāue'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2019.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'o e Lao Fika 21/2019, ko e Lao ki he Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, loot ki ai a Veivosa Taka, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, kole atu ki he Kalake ke tau lau tu'o ua.

Lau hono ua Lao 'Esitimeti 20-19/2020

Kalake Tēpile: Ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga. Fika 21/2019.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Kupu 1. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 2019/2020 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2019, pea kuo pau ke kamata ngāue'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai, 2019.

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e 'Esitimeti eni kuo lau 'uluaki pea tali, pea ko e toki 'osi eni hono lau tu'o ua. 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko ho faingamālie eni ke fakamatala mai 'a e 'Esitimeti, pea mo e Fakamatala Patiseti.

<006>

Taimi: 1425-1430

Fakamatala Patiseti 2019/2020

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele e fonua. Tapu mo e Tēpile 'a e kau Minisitā 'o e Kapinetí, pea tapu mo e kau Fakafofonga e Kakai. Fakatapu mavahe foki heni ki he kakai kotoa e fonuá, tangata'i fonua, mo e fefine'i fonua 'o Tonga, 'a ia 'oku mou me'a mai 'i he ngalu'eá 'i he efiāfi ni.

Te ke kai ho'o me'akai 'i he kakava ho matá, kae 'oua ke ke foki ki he kelekelé, 'a ia na'e to'o koe mei ai. He ko e efu koe, pea ko e efu te ke foki ki ai. Ko e Folofola ia 'a e 'Otuá kia 'Atama Senesi 3:19. Sea, ko e veesi eni mei he Folofolá, 'oku fa'a fakamanatu 'e he Tangata'eiki Palēmiá Samuela 'Akilisi Pohiva, kiate kimautilu 'i he Kapinetí, ko 'etau kaveingá ia. Ko 'etau *policy* faka'ekonómiká ia. **Kuo pau ke tau toki kai 'a e mā he kakava hotau mata.**

'Eiki Sea, 'oku ou tomu'a tuku ha fakafeta'i ki he Tu'i 'o e Langi, 'i he langi mālie hono finangaló, kae faka-laumālie lelei 'a e Feitu'ú na ki he fakahoko ho fatongia mamafa mo mahu'inga ke tataki 'a e fakataha faka-Fale Alea 'o Tonga, he 'aho faka'ofu'ofa ko eni. Fakamālō atu ki he faingamālie kuo 'omai ma'a e motu'á ni, ki he fakahoko atu ai ki he Feitu'ú na, pea mo ho Fale 'eiki ni 'a e **Fakamatala Patiseti, mo e Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga 'a e Pule'angá** pea mo e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue, ki he ta'u fakapa'anga 2019/20. 'A ia kuo tali 'e he Kapinetí, 'o fakatatau mo e ngaahi Kupu 'i he Lao ko eni, Kupu 7 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga. 'Oku ne kouna'i ai 'a e Minisitā Pa'angá, ke ne 'uluaki teuteu'i mo fakahū ki he Kapinetí ha fakamatala 'o e Pa'anga Hū Mai Fakaangaangá ki he ta'u fakapa'anga hoko mai. Fakataha mo ha fakamatala 'o e ngaahi Pa'anga Fakaangaanga 'e vahevahe atu faka'esitimeti.

Ua: Teuteu'i 'a e 'Esitimeti 'o fakatatau ki he Patiseti kuo fakangofua 'e he Kapineti. Ke fakahā atu ki he Fale Aleá ki he ta'u fakapa'anga ka hoko.

Tolu: Fakahū atu ki he 'Esitimeti, ki he ta'u fakapa'anga ka hokó, ki ho Fale 'eiki 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e tokanga mavahe ki he ngaahi kaveinga mei he Tō Folofola Huufi 'e he 'Ene 'Afió Tupou VI, 'a e Fale Alea o Tonga, 'i he 'aho 30 'o Mē, 2019, 'o kau ai 'a e ngaahi me'a ko eni.

1. 'Ikai ke hā mai ha vīsone ke to e langa'i hake 'a e tu'unga faka'ekonómika 'o e fonua.
2. Tokangaekina e akó, mo'ui pea mo e to'utupú pea pehē ki hono tolu
3. Tokangaekina e koloa 'a e fonua.

'Eiki Sea, ko e ngaahi fakama'ala'ala fekau'aki mo e ngaahi kaveinga ko iá, 'e feinga 'a e motu'á ni, ke fakahoko atu ia fakataha mo e Fakamatala Patiseti ko ení, pea mo e Patiseti 'Esitimeti

Fakaangaanga ‘a e Pule'angá ki he 2019/20. ‘E fai ‘a e tokanga ‘a e motu’á ni ki he kongá ‘e 7 ‘i he lea te u fai atú Sea.

Ngaahi kaveinga ‘e 7 fai ki ai Fakamatala Patiseti

1. Kaveinga ...

<008>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... kaveinga ‘o e Patisetí ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2019/20.

2. Tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonuá pea mo hono ngaahi polé pea mo e vakai ki he kaha’ú.
3. Vīsone pē tefito’i kaveinga ngāue ‘a e Pule'anga 2019/20.
4. Patiseti ‘a e Pule'angá pea mo hono fakapa’anga ‘o e ngaahi tefito’i kaveinga ngāué.
5. Tu’unga mo’ua ‘a e Pule'angá.
6. Tu’unga ‘o e ngaahi ngāue fakaakeake mei he ngaahi saikoloné.
7. Ko e aofangatukú.

1. Kaveinga ‘o e Patisetí ki he Ta’u Fakapa’anga 2019/20

Kuo fokotu’u e taumu’a “**Ko e Fonua pē ‘a Tangata**” ke ne tataki ‘a e kaveinga ngāue mo e ngaahi fokotu’utu’u faka-Patiseti ki he fonuá ki he Ta’u Fakapa’anga 2019/20. Ko e kaveinga foki ‘o e Patisetí ‘i he ta’u kuo’osí 2018/19 ko e “**Fakaakeake ki ha tu’unga ‘oku malu ange.**” Ko hono ‘uhingá ko e langalanga fo’ou hili ‘a e tō ‘a e Saikolone ko *Gita* ‘i Fepueli 2018.

‘Eiki Sea kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na mo e Fale ‘eiki ni mo e kakai kotoa pē ‘o e fonuá na’ a ho’ata atu kuo fai ha lau lanu pē filifilimānako ‘a e kaveinga ‘o e Patisetí ‘o e ta’u ní kā ‘oku tau kātoa pē ‘o fakamalumu ‘i he hā atu ‘a e fo’i lea ko e tangatá. Hangē pē ko ia na’e ngaue’aki mei ono’ahó ‘Eiki Sea ‘i he paloveape tupu’a ‘o e fonua ni pea ‘oku fakafolofola pē. ‘Oku ‘uhinga fakalukufua pē ki he fa’ahinga ‘o e tangatá. Kau ‘a e tangata mo e fefine kotoa pē ‘i ha fa’ahinga tūkunga pē ‘o e mo’uí. Fatu tangata pē toulekeleka, ngaahi husepāniti pē ngaahi fa’ē, talavou pē finemui, to’utupu pē longa’i fānau, mo’ui lelei pē mahamahaki. Ko e Patiseti ko ení ma’á e Tonga kotoa ‘ikai ha taha ‘e li’ekina.

‘Oku fakamanatu mai ‘e he kaveinga ni ko e ngāue kotoa pē ‘oku fakahoko mo fokotu’utu’u ki he kaha’ú ‘oku fakataumu’a kotoa pē ia ma’á e lelei ki he kakai ‘o e fonuá. Pea ‘oku uki ai ‘a e tokotaha kotoa pē ke hokohoko atu pē tākanga ‘enau fohé ‘i he laumālie lelei, uouongataha mo fetokoni’aki ki he fakalalakaka ‘a e tokotaha kotoa ‘o e fonuá.

Ko e siate folau ē faka-Patisetí Sea kuo fokotu’u pea ‘oku ‘ikai ‘ufikaua ‘a e mahu’inga ‘o e ngāue faka’utumauku he tafa’aki kotoa pē ke fakatupulekina ke tupu faka’ekonōmiká mo fakasōsialé ke tu’uloa mo ‘inasi ai ‘a e taha kotoa pē ‘i he fonuá. ‘Eiki Sea ‘oku tui ‘a e motu’a ni ko e hokohoko atu ko ia ‘etau ngāue mateaki mo vekeveke faí ‘i he tataki ‘e he laumālie mā’oni’oni’ mo e kelesi ‘a e ‘Otuá ‘e malava noa ‘e he fonuá ke matatali ‘a e ngaahi taimi faingata’a ‘i he lolotonga ni mo e kaha’ú.

Ngaahi 'elia 'e fakaivia he Patiseti 2019/2020

'E tokoni 'a e Patiseti ko eni ki hono fakaivia 'o e ngaahi palani ngāue fakalalakaka ta'u 'e 10 'a e Pule'anga 2015/2025 pē ko e *STDF 2* ke a'usia 'e he Tonga kotoa 'a e vīsone fakafonua 'oku pehē, "**Ke pātoloaki 'a e fakalalakaká 'i Tonga ke ma'uma'uluta mo tupulekina 'a e tu'unga mo'ui 'a e kakai kotoa pē ...**

<002>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'o e fonua ki ha tu'unga 'oku to e lelei ange. 'I hono fakapilitānia 'Eiki Sea. *A more progressive Tonga supporting higher quality of life for all.*

Tu'unga faka'ekonomika mo hono ngaahi pole

Ko hono uá Ko e **tu'unga faka-'ikonomika 'o e fonua pea mo hono ngaahi pole.** Pea mo e vakai ki he kaha'u.

'Eiki Sea, ko e tu'unga faka'ikonomika 'o e fonua 'oku 'i he tu'unga lelei mo fakafiemalie pē. 'o fakatatau pē mo e ola 'o e ngaahi me'afa faka'ikonomika. Neongo 'a e uesia 'ene hoko ki he fonua 'i he hili 'a e saikolone fakatalupite ko *GITA*. Ko e tu'unga lelei mo fakafiemālie ko eni. Ko e ola ia 'o e ngāue 'o e fengāue fakataha 'a e Pule'anga mo e ngaahi kupu felāve'i kotoa pē 'i he fonua. 'Oku kau ai mo hotau kāinga mo hotau ngaahi hoa ngāue 'i he fakalalakaka mei tu'apule'anga.

Te u lave atu heni ki ha kongalalahi 'e tolu. 'A ia ko e 'uluaki. Ko e tupu faka'ekonomika 'a e fonua. Ua. Ola 'o e ngaahi me'afua faka'ikonomika kehé. Pea tolu. Ola 'o e ngaahi me'afua fakapa'anga.

Tuai tupu faka'ekonomika 'aki .3 e peseti he ta'u fakapa'anga 2017/'18

Tupu faka'ikonomika. *Economic Growth*. Na'e tuai ange 'a e tupu 'i he tu'unga faka'ikonomika 'o Tonga, 'i he ta'u 2017/18 'aki 'a e peseti 'e 0.3. Fakahoa ki he tupu peseti 'e 5.3 'i he ta'u fakapa'anga 2017. Ko e tuai ange ko eni 'Eiki Sea, 'a e tupu faka'ikonomika 'i he 2017/18 'oku ne hulu'i mai 'a e uesia mo e tu'unga 'o e ngaahi ngāue langa, 'i he hili ko ia 'a e Saikolone fakatalupite ko *GITA*. Na'e makatu'unga 'eni 'i hono vakai'i 'a e lahi 'o e maumau mo e uesia ki he ngaahi sekitoa lalahi 'o e fonua. Kau ai 'a e ngaahi falenof'anga, ngōue. toutai, ngaahi falekoloa fakamovetevete, 'uhila mo e vai pea pehē ki he ngaahi fale 'o e Pule'anga. Ko e fakafuofua ki he maumau mo e mole ne hoko ne fe'unga mo e pa'anga 'e 328.4 miliona.

Ka 'i he taimi tatau, na'e fakatokanga'i 'a e longomo'ui 'i he talafi pa'anga mei tu'apule'anga. Sekitoa ki he fefononga'aki mo e fetu'utaki mo e ngaahi ngāue faka-pangike 'i hono pukepuke 'etau tu'unga faka'ikonomika, 'i ha tu'unga na'e kei lava pē ke teke 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko lolotonga 'a e ta'u 2017/18.

'I he ta'u fakapa'anga lolotonga 2018/19 Sea. 'Oku fakafuofua ki he kake hake 'a e tupu faka'ikonomika 'i he peseti ko e 2.8 'o makatu'unga eni mei he kake hake 'a e ngaahi ngāue 'i he

sekitoa ngāue mo e toutai. Ngaahi ngāue langa, fakalelei ki he ‘uhila mo e vai pea mo e ngaahi sekitoa ki he ngaahi ngāue.

Mei he ngāue mo e toutai na’e malava ‘a e fonua, ke hū atu ‘a e ngāue hina, ngaahi ngāue foha, kava mo e ngaahi ngāue kehe pē. Pea ‘oku ‘amanaki ke to e tupu fakautuutu ai pē ki he peseti ‘e 3 ‘i he ngaahi ta’u ka hoko.

Na’e hokohoko atu ai pē hono hū atu’o e ika,mo e ngaahi koloa mei ‘oseni ki tu’apule’anga, lolotonga ‘o e ta’u. ‘I he taimi tatau, ‘oku kei tūkuingata ai pē ‘a e Pule’anga, ke fakahoko ‘a e ngaahi fakalelei mo e ngaahi faka’ai’ai ‘a e ngaahi felālāve’i pea mo e sekitoa ni ke fakatupulaki ai pē kimu’a

Ko e ngaahi ngāue langa mo e ngaahi sekitoa felālāve’i: Lolotonga ‘o e 2018/19. Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi polouseki ne kakato. Kau ai ‘a e fakafo’ou pē ‘o e ...

<004>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘Ofisi fo’ou ‘o e Potungāue Tukupū mo e Tute. *Project* hono matu’uaki ‘a e feliliuaki ‘o e ‘ea, konga ‘uluaki ‘o e *project* ki he fakalelei ‘o e ngaahi tō’anga vakapuna pea kamata mo e *project* ki he ma’u’anga ivi mei he matangi, ‘a ia ‘oku tu’u ‘i Niutōua.

Sea ko e *project* ko ē ki he matu’aki ‘o e feliliuaki ‘o e ‘ea, ‘oku ‘uhinga ia ‘oku kau ai ‘a e fōsoa ko ē ‘o e vahe hahake mo e hala, falemahaki ‘i Ha’apai ‘i he ngaahi *project* ko ia. Ko e sekitoa ki he ngaahi ngāue. ‘A ia ne faitokonia eni ‘e he talafi pa’anga mei tu’apule’anga ‘o ne fakaivia ‘a e fefakatau’aki, folau ‘eve’eva mo e takimamata, pehē ki he sekitoa ki he ngaahi hōtele mo e ngaahi falekai. ‘Oku kau atu ki ai mo e lahi ange ‘a e fiema’u ‘i he fefononga’aki mo e fetu’utaki kae ‘uma’ā ‘a e tu’unga lelei ‘o e ngaahi ngāue fakapangikē.

‘Eiki Sea ko e fakafuofua ki he ta’u ‘e tolu ko eni kā hokó ‘oku ‘i he tu’unga fakafiēmālie pē. ‘Oku makatu’unga eni ‘i he ngaahi ngāue faka’ikonōmika ki hono langa mo fakaakeake ‘o e fonua, ‘Oku kau ki heni ‘a e ngaahi me’a ko eni. Ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki hono hākeaki’i ‘o e sekitoa ‘ikai lēsisita faka’ofisiale pē ko e *informal sector*. Pea mo e malu mo e lelei ‘o e ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakapa’anga. Ko e taha, tokoni lahi mei he ngaahi talafi pa’anga mei tu’apule’anga, ko e *remittances*, tokolahi ange ‘a e folau ‘eve’eva mo e takimamata, longomo’ui ‘a e fefakatau’aki, lelei mo pau ‘a e fefononga’aki, mo e fetu’utaki, longomo’ui mo e ngaahi fakapangikē, fakakakato ‘a e ngaahi *project* langa, pea pehē ki he ola lelei mo e ngaahi fakalelei ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga.

Ola ngaahi me’afua faka’ekonomika kehe

Ko e ola ‘o e ngaahi me’afua faka’ekonōmika kehe. ‘Eiki Sea ko e tu’unga ‘o e ngaahi me’afua faka’ikonōmika kehe ‘oku lelei mo fakafiēmālie ‘aupito, ‘oku kau ai ‘a e ‘uluaki, talafi pa’anga mei tu’apule’anga, ua, takimamata mo e folau ‘eve’eva, tolu, tu’unga ‘o e koloa hū atu ki tu’apule’anga pē ko e *export*, fā tu’unga ‘o e totongi koloa fakalukufua ‘i he fonua pē ko e *inflation*, pea mo e nima, tu’unga ‘o e pa’anga talifaki ‘a e fonua ‘i tu’apule’anga.

i. Tu'unga talafi pa'anga mei muli konga mahu'inga ki he 'ekonomika fonua

'A ia te u lave fakaikiiki atu Sea. 'Uluaki, tu'unga 'o e talafi pa'anga mei tu'apule'anga, ko e kongamahu'inga eni 'o e 'ekonōmika 'o e fonua. 'Oku fika 4 'a Tonga 'i he hokohoko fakamāmani lahi ki he fakafalala ki he talafi pa'anga mei muli, 'o fakafuofua ki he pēseti 'e 33 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonua pē ko e *GDP*. 'I hono fakahoa ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki, ko e talafi pa'anga 'a Ha'amoā 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 18 'o e lahi 'o e ngaahi koloa fakalotofonua, pea pēseti leva 'e 14 'a e 'Otu motu Māsolo.

'Oku hulu'i mai heni 'Eiki Sea 'a e makehe ange 'a e nofo 'a kāinga 'a Tonga, pea mo hono fāa'i kavei koula 'o 'etau nofo 'i he sōsaieti, mo hotau kāinga mo e ngaahi maheni kuo nau hiki fonua ki 'otu muli, fonua muli, kā 'oku nau kei 'ofa mai pē ki Tonga ni, hangē ko ia na'a ku lave ki ai 'i 'olunga, ko e talafi pa'anga mei hotau kāinga mo e maheni mei tu'apule'angá 'oku kau ia 'i he kongamahu'inga 'o e 'ekonōmika 'o e fonua.

Ko e faka'avalisi fakakātoa 'a e talafi pa'anga mei muli ki he ta'u, ne a'u ki he pa'anga 'e 350 miliona, talu eni mei Tīsema 2018 'o a'u mai ki Mā'asi 2019. 'Oku kau eni 'i he tu'unga mā'olunga 'aupito 'o e ngaahi talafi pa'anga ...

<005>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'eni mei he kāinga Tonga 'i muli, tautautefito ki 'Amelika, 'Aositelēlia, pea mo Nu'u Sila, mo e ngaahi fonua muli kehé. 'Oku tokoni foki mo e ngaahi talafi pa'anga mai ki Tonga ni, meiate kinautolu 'oku kau atu ki he ngaahi polokalama toli mo e ngaahi ngāue kehe 'i Tu'apule'angá.

ii. Tupu peseti meimei 40 tokolahi kau folau 'eve'eva mai ki Tonga

Ko hono uá, ko e takimamata, mo e folau 'eve'eva. 'Eiki Sea, 'oku kei hokohoko atu pē hono fai poupoua mo tokonia 'e he sekitoa takimamata, mo e folau 'eve'eva, 'a e tupu faka'ekonōmika 'i Tongá. Tokolahi ange 'a e kau folau 'eve'eva mai pea mo e pa'anga hū mai ki he fonua ni. Tupu pēseti e 37.9 'i he fakalūkufua 'o e tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva mai. 'Oku 'i ai heni 'a e pēseti e 56.2, ko e kau folau 'eve'eva mai 'o ngāue'aki 'a e vakapuna, pea pēseti leva 'e 43.8, ko e folau 'eve'eva mai 'o ngāue'aki 'a e vaka meili, mo e ngaahi 'iote. Ko e kātoa e pa'anga hū mai he fefolau'aki 'i Sanuali, 2019, 'oku tupu'aki 'a e pēseti 'e 5.2 'o ma'olunga ange ia 'o fakatatau ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo hili. 'Oku fakafuofua ki he vaka meili 'e 25, kuo fokotu'utu'u ke tau mai ki Tonga ni 'i he ta'u 2019, 'a ia 'oku laka'aki ia 'a e vaka meili 'e 6 mei he fakakātoa 'o e vaka meili 'o e ta'u kuo 'osí.

iii. Tu'unga koloa hū mai mei tu'apule'anga (*export*)

3. Ko e tu'unga 'o e koloa hū atu ki tu'apule'anga, pē ko e *export*. 'Eiki Sea, ko e kongamahu'inga lahi 'etau koloa hū atu ki tu'apule'anga, 'oku mei he ngoue mo e toutai. 'I he ta'u 2017/18, na'e a'u ai ki he pa'anga 'e 24.03 miliona ne ma'u mai mei he koloa hū atu ki tu'apule'anga. 'Oku holo 'eni fakahoa

ki he pa'anga 'e 36.3 miliona 'i he 2016/17, makatu'unga mei he uesia, tautautefito ki he sekitoa ngoue mo e toutai 'e he saikolone fakatalopiki ko ia ko *GITA*.

iv. Tu'unga totongi koloa fakalukufua

4. Tu'unga 'o e totongi koloa fakalūkufua. 'Eiki Sea, 'i he vakai ki he tu'unga 'o e totongi koloa fakalūkufua, ki he fonuá, 'oku 'i ai 'ene holo, fakahoa ki he ta'u kuo 'osi. 'Ikai ngata aí, ka 'oku 'i lalo pē ia 'i he pēseti 'e 5 kuo fokotu'u 'e he Pangikē Pule Fakafonua, ke 'oua 'e to e laka hake ai 'a e tu'unga 'o e totongi koloa.

'I Sanuali 'o e ta'u ni, hangē ko ia 'oku hā 'i he tohi fakamatala Patiseti, 2019/20, na'e fe'unga mo e pēseti 'e 4.2, ma'ulalo ange eni 'i hono fakahoa ki he pēseti 'e 6.3 'i Sanuali, 2018. Ko e holo ko ení, na'e makatu'unga ia 'i he holo 'a e tu'unga 'o e totongi 'o e koloa hū mai mei tu'apule'anga, tautautefito ki he loló mo e me'atokoní, neongo na'e hiki 'a e tu'unga 'o e totongi koloa fakalotofonuá. Ka 'i he a'u mai ko ia ki he fika fakamuimuitahá, 'i he lolotonga ni, 'oku to e holo hifo ki he pēseti pē 'e 2, 'i Ma'asi 2019. Ko e māhina hokohoko 'aki ia 'e 4, talu mei Tīsema 2018, 'a e ma'ulalo pē 'a e tu'unga 'o e totongi koloa 'i he pēseti 'e 5. 'A ia na'e fokotu'u ke 'oua 'e to e laka hake ai 'a e tu'unga 'o e totongi koloa 'a e fonuá. Ko e holo ko'ení, 'oku makatu'unga pē ia mei he tu'unga 'o e totongi koloa hū mai mei tu'apule'angá, neongo 'oku fetō'aki pē 'a e tu'unga 'o e totongi koloa fakalotofonuá.

v. Hiki 25.5 miliona tu'unga pa'anga talifaki fonua a'u mai faka'osinga Fepueli 2019

5. Tu'unga 'o e Pa'anga talifaki 'a e fonuá 'i tu'apule'anga. 'Eiki Sea, ko e tu'unga e pa'anga talifaki 'a e fonua 'i tu'apule'anga, 'oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito pē. 'I he faka'osinga 'o Fepueli, 2019, na'e hiki hake 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua 'i tu'apule'anga 'aki 'a e pa'anga 'e 25.5 miliona, ki he pa'anga 'e 473.5 miliona, 'a ia ko e 473

<006>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Pa'anga : ..poini 'e 5 miliona, 'a ia 'oku fe'unga 'eni ke ne feau 'a e māhina 'e 7.9 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hū mai pē ko e *import*. Ka ko e faka'osinga 'o Ma'asi 2019 na'e i he pa'anga 'e 465 miliona 'o fe'unga ke ne feau 'a e māhina 'e 7.7 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hū mai. Neongo 'oku holo eni 'o fakahoa ki Fepueli, ka 'oku ma'olunga ange pē ia he fakahoa ki Ma'asi, 2018 na'e 447.7 miliona ia pē ko e māhina pē 'e 7.4 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hū mai. Ko e tu'unga ma'olunga ko ení 'Eiki Sea, 'e makatu'unga ia mei he to e lahi ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei tu'apule'angá, pea mo e ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaká. Ko e me'afua angamaheni Sea, ke tauhi ki ai 'a e pa'anga talifaki ke malu 'a e fonua kapau 'e tō ha faingata'a fakaenatula fakafokifā, ko e pa'anga talifaki fe'unga mo e māhina 'e 3, 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hū mai. Ka kuo fuoloa 'etau nofo mai 'a kitautolu 'i ha māhina 'e 7 'i he ngaahi ta'u kuohili.

Ola ngaahi me'afua fakapa'anga

Ola 'a e ngaahi me'afua fakapa'anga. Ko e taha 'o e fatongia 'o e Pule'angá, ko hono pukepuke mo fakapapau'i, pē 'i ha tu'unga lelei mo fe'unga fakapa'anga 'a e fonuá, hangē ko eni. Ke ne lava 'o totongi 'ene fakamole angamaheni 'i hono taimi totonú, ma'u 'a e vahe 'a e kau toketā, kau polisí, kau ngāue kehe 'o e Pule'angá hono taimi totonu, totongi e telefoni mo e 'uhila he taimi totonu, totongi e faito'o ki he falemahakí he taimi totonu, pea totongi mo e ngaahi nō mo e ngaahi mo'ua kehé 'i hono taimi totonu. Kapau 'e a'u 'oku tatali e kakai 'oku tau mo'ua ki ai 'o fu'u fuoloa, 'oku 'i ai 'a e faingata'a 'oku hoko. Pea 'e lava ke nau ta'ofi 'a e toe hoko mai 'enau sēvesi ki he Pule'anga. Ko e tu'unga fakatu'utāmaki eni ia kapau te tau a'u ki ai. 'I he'ene pehē, 'oku kei tu'ukāivi pē 'a e Pule'angá ke muimui ki he Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'angá, 'i he tapa kotoa pē. Ke fakapapau'i 'a e tu'unga malu, mo hono ngāue lelei 'aki 'a e pa'anga 'a e fonua. Pea ko e ngaahi fakamolé ke fenāpasi mo e pa'anga hū mai. 'Ikai ngata ai, ke muimui'i ofi 'a e ngaahi me'afua fakapa'angá, mo hono ngaahi tu'utu'uni ngāue. Sea, ko e ngaahi me'afua fakapa'anga eni 'oku fai ki ai 'a e tūkufua 'o e ola e ngāue.

i. Pa'anga hū mai fakalotofonua

Ko e pa'anga hū mai fakalotofonua ke 'i he peseti 'e 22 ki 'olunga pea ki 'olunga ai, 'i he mahu'inga fakakātoa 'o e koloa 'o e ngaahi ngāue fakalotofonua, *GDP* ke nofo pē he peseti 'e 22 e pa'anga hū mai fakalotofonua pē ki 'olunga. 'Oku fakalalakaka ai pē 'a e tu'unga 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua, 'i he a'u mai he ta'u fakapa'anga lolotonga. 'I hono fakapeseti 'o e mahu'inga fakakātoa 'a e koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonua, na'e a'u ki he peseti 'e 25.2 'oku laka hake eni 'i he peseti 'e 22 ko ia, na'e fokotu'u ke 'oua'e to e ma'ulalo ange ai. 'I he'ene pehē, 'e hokohoko atu pē hono tokangaekina 'e he Pule'angá, 'a e tu'unga malu fakapa'angá, fakataha mo e ngaahi fakalelei ki he pa'anga hū mai, kae lava fakahoko 'a e ngaahi taumu'a fakalalakaka.

ii. Vāhenga kau ngāue ke 'oua laka he peseta 'e 53 'o e pa'anga hū mai

Ko e vāhenga 'o e kau ngāue: Na'e fokotu'u ke 'oua 'e to e laka hake 'i he peseti 'e 53 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua. 'Oku kei tuiaki pē 'a e Pule'angá ke pukepuke 'ene fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue pea mo e me'afua fakapa'anga ko eni ...

<008>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'i hono fakapēseti ki he fakakātoa e pa'anga hū mai fakalotofonua 'oku fakafuofua ke a'u ki he pēseti 'e 51.6 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 'a e mahu'inga ko ia 'o e vāhengá. 'A ia 'oku ma'ulalo pē eni ia he pēseti 'e 53 ne fokotu'u ke 'oua to e laka hake ai. 'I he 'Esitimeti 'o e 2019/20 'oku fakafuofua ko e vāhenga 'o e kau ngāue 'e 'i he pēseti ia 'e 53.1 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua kapau 'e fakafonu kotoa 'a e ngaahi lakanga 'atā.

iii. Nō mei tu'apule'anga ke si'i hifo he peseti 50 mahu'inga e *GDB*

Ko e nō mei tu'apule'angá ke si'i hifo 'i he pēseti 'e 50 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e ngaahi ngāue, 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonuá *GDB* ke 'oua 'e to e laka he pēseti 'e 50 'etau ngaahi nō. 'Oku mahino 'oku malava he Pule'anga 'o pukepuke 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'ene ngaahi nō 'a ia 'oku lolotonga ma'ulalo ange ia 'i he pēseti 'e 50 'o e mahu'inga fakakātoa 'o e koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonua 'a ia 'oku lolotonga pēseti ia 'e 42.7 'i he ta'u fakapa'anga lolotongá 2018/19. 'I hono tokanga'i 'o e ngaahi mo'ua nō 'e kei faka, 'e kei hokohoko atu pē hono tauhi 'i he malu ange 'a e tu'unga malu faka'ekonōmiká mo fakapa'anga fakalukufuá ke hokohoko atu ai pē 'a 'ene holo 'i he ngaahi ta'u ka hokó.

'Eiki Sea 'oku māhino 'aupito pē 'e 'i ai 'a e kaunga mai 'a e, mei he 'ekonōmika ki he 'ekonōmika 'a Tonga ní 'a e ta'au mo e tūkunga 'e 'i ai 'a e ngaahi tu'unga faka'ekonōmika mei māmani lahi pea pehē ki hotau ngaahi fonua kaungā'apí fakataha mo hotau tu'unga fakasiokalafi mo 'etau tu'u lavea ngofua ki he ha'aha'a 'o nātulá 'oku tau fika ua 'i māmani ki Vanuatu he lavea ngofua 'i he fakatamaki fakaenātula.

Mei māmani lahi 'oku tokoni 'aupito 'a e fakalalaka ko ia 'i he fēfakatau'akí ke ne 'ohake 'a e tupu mo e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi pea pehē ki he ngaahi fonua tēfito 'oku fēfakatau'aki pea mo Tonga ní. 'Oku fakafuofua 'e he kautaha pa'anga fakavaha'apule'angá *IMF* 'oku tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'i he 2019 'a ia ko e pēseti 'e 3.5 fakahoa ki he 2018 na'e pēseti ia 'e 3.7 ka 'oku fakafuofua 'e kaka hake 'i he 2020 ki he pēseti 'e 3.6.

Mei he 'otu motu Pasifiki 'oku fakafuofua ke hokohoko atu ai pē 'a e nga'unu kimu'a 'a e tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmiká neongo 'oku tuifio pē 'a e olá mei he ngaahi me'afua faka'ekonōmiká pea pehē ki he tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatāmaki fakaenātulá. 'Oku māhino 'e to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e takimamatá, ngaahi ngāue fakalelei mo fakaakeake mei he ngaahi fakatāmaki fakaenātulá. 'Oku kau 'i heni pea mo e ngaahi alēlea ke to e lelei ange 'a e fēfakatau'akí 'i he 'otu motu Pasifiki.

'Eiki Sea kuo u lave ki he tu'unga lolotonga 'o e 'ekonōmika 'o e fonuá pea mo e anga e fakafuofua ki he kaha'ú ka 'oku to e mahu'inga ke fakatokanga'i mo e ngaahi pole kehekehe 'e ala malava ke ne fakafē'atūngia'i 'a e anga 'o e vakai ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá. 'Oku kau heni 'a e tu'u lavea ngofua ki he fēliuliuaki 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi. 'E malava 'eni ke ne uēsia 'a e tu'unga fēhū'aki fakapa'anga mo mulí 'o fou mai he talafi pa'anga mei tu'apule'angá, ngaahi tokoni pea mo e takimamatá.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga te u ta'ofi ho taimí hena kole atu ke tau mālōlō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<002>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(*Na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea, Lord Fakafanua ki hono me’a’angá.*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki ko e taimi e ‘Eiki Minisitā ‘oku kei hoko atu pē ‘ene fakamalanga ki he Fakamatala Patisetí. ‘Eiki Minisitā Pa’anga me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu’ú na kae hoko atu e fakamatala fakama’ala’ala ki he Patisetí Fakaangaanga ‘a e Pule’angá ki he 2019/20.

Na’a ku ‘osi ko ia ‘anenaí ko u lolotonga talanoa ‘Eiki Sea neongo ‘a e ngaahi tūkunga ko ia hangē ‘oku tu’unga lelei pē ngaahi faka’ilonga faka’ekonōmiká ki he’etau tu’unga faka’ekonōmika e fonuá ka ko e fakamanatu pē foki ‘oku ke ‘i ai ko e ngaahi fakafuofua pē ki he kaha’ú ‘oku tau fai. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku tau lava pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tau malava koe’uhí ko e kaha’ú. Kae kehe ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku totonu pē ke tau fakatokanga’i pea ko ia ‘oku ou kei lele atu aí he taimi ní. ‘Oku fakamanatu pē kia kitautolu ‘a e tu’u lavea ngofua ki he fēliuliuaki e tu’unga faka’ekonōmika fakamāmani lahi neongo ‘oku lolotonga lele lelei pē ‘a e talafi pa’anga mei mulí ka ‘o kapau ‘e ‘i ai ha faingatāmaki ‘a e ngaahi fonua lalahí ‘e ‘i ai pē holo ‘i he tu’unga ko ia kia kitautolu. Ko e poini ‘uluakí ia pea ko e poini hono uá ko e tu’unga lavelaveili ‘a hotau fonuá ki he fēliuliuaki ‘o e ‘eá pea mo e fakatāmaki fakanātulá. ‘A ia ‘e malava ke hoko ia ke ne uēsia ‘etau tu’unga fakapa’angá mo e tupu faka’ekonōmiká kuo fakafuofua ki he kaha’ú.

Ko e taha ko e uēsia tatau ‘e malava ke hoko ki he tu’unga ‘o e tupu faka’ekonōmiká ki he fonuá ‘o kapau ‘e hokohoko atu ‘a e tōloi ‘o hono fakahoko ‘o e ngaahi *project* langa kuo ‘osi hono palani’i. Mahalo ko e *example* pē eni ‘a e *project* ko ē ki he ‘Apiako Ma’olunga ‘o Tongá mahalo ko e ta’u eni ‘e ua ‘a hono fakakau ia ‘i he fakafuofuá ka koe’uhí ko e ngaahi ‘uhinga kehekehe pea ‘oku kei tolonga ‘oku ngalingali ‘e hoko ia he ta’u fo’ou ka ko e ngaahi me’a pehē. ‘I ai ngaahi *project* kuo fai hono alea’i pea fai e fakafuofua ‘e lava ‘o fakahoko pea to e ‘i ai pē mo e ngaahi me’a na’e hoko na’e ‘ikai ke lava ‘o ‘ilo’i hono taimi fakafuofuá pea to e tolonga ka ko e ‘ai pē ke u fakamāhino pē Sea ki he Feitu’ú na ko e taimi ko ē ‘oku ki’i fetō’aki pehē ai e ngaahi *project* pea ‘oku ki’i faingata’a.

Ko e me’a tatau na’e fai ki he fo’i fakakātoa ‘o e Patisetí ka te u toki a’u ki ai. Na’e kamata maí na’a tau ‘osi lele tautolu ‘o 600 tupu miliona kae ta’u ni ‘oku holo hifo pē ‘o 500 tupu miliona. Ko e fakakaukau tatau lahi e ngaahi *project* na’a mau hanga ‘o fakahū ki loto kae ‘ikai ke lava ‘o hoko. ‘Oku kei tu’u pē ia kae ‘ikai ke hoko ia he fo’i māhina ‘e 12 ko eni ka hoko maí. Ko ia ai ko e ngaahi me’a pē ko u hanga pē ‘o fakamanatu ke mea’i pē he Feitu’ú na pea mo e Hou’eiki ‘o e Falé e ngaahi fakafuofua kuo u hanga ‘o, ko u ‘ai atú ka ‘oku tonu pē ke tau ‘ilo’i ‘e ‘i ai pē ngaahi me’a ‘e lava pē ‘o hoko pea ‘ikai ke fu’u tonu e fakafuofua ko ia ‘oku ‘oatú.

iv. Taha ngaahi pole ki he tupu faka’ekonomika ko e lahi mate he mahaki ‘ikai pipihi

Ko e taha ‘o e ngaahi pole ‘oku kau ki ai pea mo e tokolahi hotau kakai ‘oku mo’ua he ngaahi fokoutua ‘oku ‘ikai pipihí. ‘A ia ‘oku ne fakatupulekina ‘e ia ‘a e mālōlō mo e mate kei ta’u iiki, hōloa e tu’unga ...

Taimi : 1540- 1545

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...ngāue pea to e fakalahi ange ai ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga ki hono faito’o. Ko u tui ko e kongā ko ia ki he mahaki ‘ikai ke pipihi hangē ko e suka mo e me’a ko ia. ‘Oku ne uesia ‘a ‘etau langalanga faka-’ikonomika. ‘Ikai ngata pē ‘ikai lava ‘a e kakai ko eni ‘o *productive* lelei. A’u hake pē ‘o ta’u uofulu tupu kuo hoko ha faingata’a, mole hatō kongā ko hatō nimapē ko hatō va’e. ‘Oku ‘ikai ke to e lava ‘e kita ‘o fai ha ngāue. Lava pē kae to e tokoni’i mai kita’e ha taha kehe pea ko e ngaahi ola ko ia ‘oku ne hanga pē ‘o *affect* ‘a ‘etau tupu faka’ikonomika. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke puli ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’ui. ‘Oku fai ‘a e ngāue ki ai koe’uhi ke fakasi’isi’i hangē ko e me’a ko ia na’e Tō Folofola ki ai ‘a e Tama Tu’i Tokanga’i ‘etau kai pea ko u fiefia ‘i he’etau me’a ‘ilo ko eni hono fakalanga mai ‘e he Feitu’u na. Ko e pongipongi mo e efiāfi ‘oku tau kai fo’i’akau pē Ke ‘ilo fo’i’akau pē Sea. Mau lave ai pea ‘oku fakafiefia. Pea ‘oku ‘eke mai ‘e he kau tama. Si’i! ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘o e me’a ko eni? ko e hā ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai ha’atau ki’i puaka tunu?

Lord Tu’iha’angana: Sea! Ka u ki’i tokoni ange mu’a ki he ‘Eiki Minisitā. Tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki. ‘Oku ke me’a atu ki he tēpile ‘ilo ‘a e Sea ‘i hono ‘ofisi?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kaikehe! Kuo tau a’u mai kihe fakakuiku ‘o e ta’u kuo kamata ke tau ako, ‘osi pē ‘a e Tō Folofola ‘a e Tama Tu’i, kuo tau ako ai. Pehē mai ‘a e masi’i ia ‘e taha. ‘Oku ‘ikai pē ko ‘ene mo’oni ‘ene tamai. Ko e me’a ko e masiva ofiofi ko ē ‘etau ta’u fakapa’anga, ‘ikai foki ke to e ‘i ai ha sēniti ia. ‘Otometiki pē ‘etau holo ‘atautolu ki he me’a ko eni. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai. Ko u ‘ilo ko e liliu pē ‘a e anga ‘o e fakakaukau ‘a e Feitu’u na. Mālō Sea.

v. Sekitoa ngāue fakapangike

Pea mei he sekitoa ‘o e ngāue fakapangikē. ‘E malava pē ke hoko ‘i he vave ‘a e tupulaki ‘o e nō. Ko ha pole ‘e ala malava ke ne uesia ai ‘i he tu’unga lelei ‘o e sekitoa fakapangikē, ‘i he ta’u ‘e tolu ka hoko mai. Neongo pē ‘a e mateuteu ‘a e sekitoa ni mo ‘ene holo ange ‘a e ngaahi nō palōpalema. ‘Oku ‘uhinga eni Sea na’e ‘i ai ‘a e taimi ‘e taha, kapau ‘e lahilahi ‘a e tupu faka’ikonomika pea lahilahi ‘a e nō. Pea ‘omai pē ia pea toe holo ‘o faingofua ange ke tuku atu ‘a e nō foki he lahi ‘a e seniti. Pea ‘osi ange ia pea to e palōpalema pē. ‘O ‘ikai ‘o lava ke totongi mai. Pea ko e *boom and bust* ia ‘a e anga ko ia ‘o e tu’u faka’ikonomika. Pea ko e ‘uhinga ia ke tau tokanga pē ki ai, pea ‘oku ‘ikai ke puli ia mei he vakai ko ia ‘a e va’a fakapangikē hotau fonua ni. Ka ko e me’a pē ia kuo pau pē ke fakatokanga’i ki hono tokangaēkina ‘etau fononga faka’ekonomika.

‘I ai pē vīsone Pule’anga ki he langa fakalalakaka faka’ekonomika

Ko e kongā hono tolu ‘i he ki’i lea ‘oku ou fai he fakama’ala’ala ‘oku ou fai Sea. Ko e vīsone pē ko e tefito’i kaveinga ngāue ‘a e Pule’anga ki he 2019-20. ‘Eiki Sea. ‘I he Tō Folofola huufi ‘e he ‘Ene ‘Afio na’a ne folofola ‘o pehē. Ko e me’a’oku ‘ikai ke hā mai ‘i he ‘aho ni. Ko ha vīsone ke to e langa’i hake ‘a e tu’unga faka’ikonomika ‘o e fonua. ‘Oku ou faka’amu pē ke fakahā heni mo e lotō ma’ulalo mo’oni. ‘Oku lolotonga ‘i ai ‘a e ngaahi vīsone ‘a e Pule’anga ki he fakalalakaka faka’ikonomika mo e fakalukufua ‘a e fonua. ‘Oku kei fakamalumu pē ‘e Sea ki he taumu’a

fakalukufua ‘a e Palani Fakalalakalaka Ta’u ‘e 10 Fakafonua ko hono ua ‘a ia mei he 2015 ia ki he 2025. Pē ko e *TSDf* 2. ‘A ia ‘oku pehē hono fakalea . Na’a ku ‘osi lau atu pē ‘anenai. Ke pātoloaki ‘a e fakalalakalaka ‘i Tonga ki he ma’uma’uluta mo tupulekina ‘a e tu’unga mo’ui ‘a e kakai kotoa pē. ‘o e fonua, ki ha tu’unga ‘oku lelei ange ko hono fakapilitānia na’a ku ‘osi lau atu pē mo ia ‘anenai. *A more progressive Tonga supporting higher quality of life for all.* Ko e fo’i vīsone fakalukufua ia ka ko e ...

<004>

Taimi: 1545-1550

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e anga ko ia hono ngāue’i ko e ‘a ia ‘oku fokotu’u leva ai ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi tefito’i kaveinga ngāue ‘e hiva, ko ene ngaahi vīsone ia ki he kaha’u he ta’u ‘e tolu ko eni kā hoko, ‘o kau ai ē ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku hanga atu ki ai, ‘a e 2019/20 pea mo e ta’u ko eni ‘e tolu ‘a ia mo e ta’u ‘e ua ‘oku hoko mai, ‘oku mau kei ‘i he lakanga Pule’angá ai. ‘Oku mau fakakaukau ko e fo’i kaveinga ena ‘e hiva ke ‘ai pē ke *focus* ai ‘emau fakakaukau, neongo ‘oku nau felālāve’i pē kā mau hanga ‘o fakahingoa ke mahino ke mau feinga ki ai. Pea ‘oku ou tākaki atu pē ia ki he ngaahi ngāue ‘oku lolotonga fakahoko, he ngaahi vīsone pē tefito’i kaveinga ngāue ko eni ‘e hiva ‘a e Pule’anga, ‘a ia te u ‘uluaki fakaikiiki atu ki ai fakataha pea mo ene felāve’i ki he fakalalakalaka faka’ikonōmika.

‘Eiki Sea kā kimu’a ke u lave atu ki he fakaikiiki ko ia, ‘oku mahu’inga ‘aupito pē ke fakatokanga’i ko e ngaahi ngāue ko ia ke fakahoko ‘i he malumalu ‘o e ngaahi vīsone mo e ngaahi kaveinga ngāue ko ia ‘e hiva ‘e ‘ikai lava ke fakahoko ia ‘i ha ta’u pē ‘e taha, kā kuo pau ke fakahoko ia ‘i he ngaahi ta’u lōloa ange pea tau toki kamata ki ke utu hono fua. ‘A ia kuo pau ke fakakau mai ‘i he ngaahi palani fakata’u ‘e tolu ‘a e ngaahi Potungāue, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakakaukau ‘oku te’eki ai ke ‘asi ‘i he ngaahi palani ngāue ‘a e ngaahi potungāue ‘e ni’ihi. Ko ia ‘e fakakau ai, pea kapau kuo ‘osi kau ia kā na’e kei ‘i lalo ia ‘i he ‘enau *priorities*, ‘e hiki hake ki ‘olunga ke kau ‘i he ‘uluaki *priorities*, ngaahi me’a ia ‘oku pau ke fakalelei ki he anga ko ia ‘o ‘etau fononga atu, taimi tatau pē ‘oku fiema’u ke u fakatokanga’i ‘oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga fakahoko pē ia ‘i he ngaahi fatongia angamaheni ‘o e ngaahi potungāue ‘i he ‘enau Patiseti ngāue lolotonga, pea pehē pē ki he ngaahi *project* fakapa’anga ‘i he ngaahi hoa ngāue fakalalakalaka mei tu’apule’anga. ‘A ia ‘i he ‘ene pehē ‘e ‘ikai to e fiema’u ha Patiseti makehe ia ki ai, tukukehe pē ‘a e ngaahi fiema’u fo’ou ‘oku fu’u mahu’inga mo vivili angé, pea ‘e fakahoko pē ‘o fakatatu ki hotau ivi fakapa’angá Sea.

Ngaahi kaveinga ngāue 9 Pule’anga he langa fakalalakalaka faka’ekonomika he kaha’u

‘Eiki Sea, te u hoko atu leva ki he fakaikiiki ‘o e ngaahi vīsone pē tefito’i kaveinga ko ia ‘e hiva ‘a e Pule’angá fakataha mo ‘enau felāve’i mo e ngaahi ngāue fakalalakalaka faka’ikonōmika mo fakasōsiale ki he kaha’u.

i. Fakalalakalaka ngaahi founa ngāue fakapule’anga kaveinga fika ‘uluaki he ngāue Pule’anga

Ko hono ‘uluaki ko ‘emau kaveinga ‘uluaki Sea, ko e fakalelei ki he founa ngāue, pē ko e system ‘a e Pule’angá, ‘a ia ‘oku tau fa’a fanongo pē ki ai ko e *public sector reform*. ‘Oku mau hanga

‘o tohi’i fika ‘uluaki pē ia, neongo ko e kaveinga ni ‘oku felālāve’i lahi mo e ngaahi tapa kehekehe, kā ‘oku mau hiki’i ia ke mahino kiate kimaoutolu. Fakatatau ki he founa fakahoko ngāue, ‘oku feinga ‘a e Pule’angá ke fenāpasi hono ngāue’aki ‘a e ngaahi koloa pē fakamolé pea mo e ola ‘e ma’u mei ai. ‘E makatu’unga foki mei heni ha to e lelei ange ‘i hono feau ‘o e ngaahi fiema’u ‘o fakatatau ki he ivi fakapa’anga.

Ko e ngaahi fakalelei ‘eni ‘e muimui ki ai ‘a e ngaahi ngāue fakapule’angá ‘o fakatefito ‘i he fa’unga ‘o e lao mo hono tataki, faka’ai’ai ha founa fakahoko fatongia ‘oku to e lelei ange, fa’unga pule lelei, fa’unga fakapolitikale ke to e lelei ange taliui ki he fatongia. Ko e kongá ‘o e ngaahi ngāue fakalelei ko eni ‘oku kau ai ‘a e fokotu’u fo’ou ki he lakanga ‘o e ‘Ateni Seniale, ke kamata ‘i Sune ‘i he 2019. Pea mo e ngaahi Lao Fakaaangaanga ‘e 6 na’e fakahū mai ‘e he Palēmia ‘o kole ke alea’i fakavavevave, kā na’e toloi ‘e he Falé, ‘e he Fale Alea ke to e fai ha talatalanoa ki ai mo e kakai ‘o e fonua, tukukehe ‘a e talatalanoa kuo fai ‘e he Pule’angá. Pea ‘oku lolotonga fai ‘a e talatalanoa pē ko e *consultation* ko ia Sea. Na’e to e Tō Folofola foki ki ai ‘a ‘ene ‘Afio ‘oku mahu’inga ...

<005>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ‘a e talanoa mo e kakai, koe’uhí ke ma’u honau lotó, pea ke ta’ofi ha fa’u ha tu’utu’uni koe’uhí ko e fiema’u pē ‘a e tokosi’i, ko e temokalati ia. ‘Oku tui tatau e Pule’angá mo e folofola ko iá. Mei he Patiseti ‘o e 2019/20, ‘oku fakafuofua ko e peseti ‘e 34 ‘oku felāve’i mo e kaveinga ngāue ko eni, neongo ‘oku felālāve’i pē ‘a e ngaahi ngāue ‘o kau ai ‘a hono fakapa’anga ‘o e ongo Komisoni Tau’atāina ki he Paasipooti, pea mo e ngāue ki hono Tutu ‘o Loto Nuku’alofa. ‘Oku ‘i ai e 1 miliona ‘oku tuku mavahe ki ai.

Ko e taha, ko e ngaahi ngāue fakafepaki’i ‘o e faihalá. ‘Ofisi ko ia ‘o e ‘Omipatimeni. ‘I ai ‘a e 6 kilu 8 mano. Ko e taha, ‘oku felāve’i mo e kaveinga ni. Ko ‘eku talanoa eni he fēfēlāve’i. ‘Oku felāve’i mo e kaveinga ni ke ‘ave ‘a e akó mo e mo’uilelei ki he fanga ki’i motu iiki ‘oku ‘ikai ke a’u ki ai ‘a e uaea keipoló. Pea faingata’a ke ma’u ha kau faiako, mo ha kau toketā ke ‘ave ki ai, ‘e fokotu’u ‘a e Kautaha Satelaite ‘a e Pule’angá ke tokoni ki he kaveinga ko eni, ‘a ia ko e taha ia ‘o e taumu’a tefito ‘o e fakakomipiuta ‘o e ngaahi sisitemi ngāue ‘a e Pule’angá, pea ‘e tokoni ki he fakalalakaka ‘o e fefakatau’aki ‘a e ngaahi pisinisi te’eki lesisita, *informal sector* ke ‘oua ‘e li’ekina ha taha. Ko e ngaahi vīsone ko ‘eni, ‘e fakamatala’i fakaikiiki atu ‘i lalo.

ii. Kaveinga ngāue 2 fakalalakaka’i sekitoa ‘ikai lesisita faka’ofisiale

Ko hono uá, ko e fakalalakaka’i ‘o e sekitoa ‘oku ‘ikai lēsisita faka’ofisiale, pē ko e *informal sector*. ‘Oku tokoni lahi, Sea, ‘a e tupu faka’ekonōmiká ‘i hono hakeaki’i ‘o e ma’u’anga pa’anga hū mai, fakatupu ha pa’anga hū mai, ‘a ia ‘e tokoni ke to e lahi ange ai mo e ngaahi ngāue faka’ekonōmiká. ‘Oku mahu’inga leva ke fai hono tokangaekina ‘o e sekitoa ‘oku ‘ikai lēsisita faka’ofisialé, pē kakai ‘oku masivesiva ange, ke faka’ai’ai mo fakalotolahi’i ke nau fefakatau’aki, ka nau nga’unu ki he sekitoa ‘oku lēsisita faka’ofisialé, *formal sector*. Pea ‘i he’ene pehē, ‘e malava leva ke to e lahi ange ‘enau ngāue faka’ekonōmiká ki he lelei fakalūkufuá. Pea ‘e tokoni ‘eni ke to e hiki hake ‘a e tu’unga ‘o e mo’ui ‘a e kakai masivesiva ange ‘o e fonuá. ‘Oku

fakafuofua ko e peseti 'e 80 pē lahi ange 'o e kakai 'o e fonuá, 'oku nau 'i he sekitoa ko 'ení. Pea ko e vīsone ia 'a e Palēmia, mo e Pule'angá, ke langa'i ki 'olunga 'a e sekitoa ko ení, ke nau kau mālohi mai he fefakatau'akí. He ko e founa pē ia kuo fakamo'oni'i fakamāmani lahi ke hikihiki vave ai 'enau mo'ui ki ha tu'unga 'oku to e lelei angé, pea tauhi ai ke fuoloa, *sustainable*.

Ko Siaina mo 'Initia, mo e fanga ki'i taika 'o 'Esia, ko e founa eni 'oku nau punakaki vave ai ki 'olunga he ta'u 'e tolungofulu kuo hili. Na'a nau to'o 'a e fakataputapui 'o e fefakatau'akí, kae hū a māmani ki loto. Na'a nau to'o e me'a ko e *barriers of trade*. 'Oku ongo'i 'e he Pule'angá, 'oku hala 'a e fakalalakaká, kapau 'oku 'ikai ke tau fai ha ngāue ki he sekitoa ko ení, Sea, peseti e 80 e kakaí, neongo 'oku fonu hono *challenges*, fonu hono ngaahi faingata'a, ka kuo pau ke tau tokanga ki ai, ke hiki kinautolu ki 'olunga. Pea ko e taha foki ia 'o e 'uhinga 'oku kau ai e Pule'anga ki he alealea fefakatau'aki fakafeitu'u 'o e *PACER Plus*, pea neongo e ngaahi pole 'o e kaveinga ni, ka ...

<006>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. ka 'o kapau 'e tupulekina 'a e fefakatau'akí, pea 'e longomo'ui 'a e 'ekonōmika, pea tokolahi ange 'a e kau pisinisi lesisitā, pea ma'olunga 'enau pa'anga hū maí, pea toki tukuhau'i ai kinautolu. He ka 'ikai fai eni, ka tau hokohoko atu pē hono hilifaki 'a e tukuhaú, 'i he uma 'o e kakai masivá, kae 'ikai ke fakaivia kinautolu ke tupulekina 'enau pa'anga hū maí, pea 'e a'u pē ia ki ha taimi hūfanga he fakatapú,.. Sea ko e lea pē eni 'oku ... ka te u hanga pē 'o faka-Tonga atu. 'E lahi ange hono tatau ko ē pulú, kae 'ikai ke fafangá, 'e 'ikai ke to e lava 'a e pulú ia 'omai ha hu'akau. Pea ko e anga ia e fakatātā ki aí, ki he fakakaukau ko eni ke feinga'i ke fakaivia 'a e sekitoa ko ení, ke nau tupulekina ki 'olunga, pea toki fai ai 'etau tukuhau ke fua'aki 'etau kavengá, pea kei lava pē ma'u ha sēniti. Ka 'ikai ke tau fai ia, 'e a'u pē ki he tu'unga 'e faingata'a ke nau to e lava 'o fai ha tokoni mai ki he fakalalakaka 'a e fonuá, pea ko e tūkunga fakasosiale ia mo faka'ekonōmika, 'oku 'ikai ke tau loto ke a'u ki ai, he 'oku lahi hono ngaahi ha'aha'a.

'Oku to e fai 'a e talatalanoa mo e Pangikē Fakalalakaká ke to e fokotu'u 'a e ngaahi va'a mavahe pē ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e fonuá, 'i he mahino ko eni 'oku nau laka atu ki he ngāue faka-pangikē fakakomēsiale. 'Oku 'i ai pē 'a e fai e fepōtalanoa'aki, ke to e fokotu'u pē ha va'a mavahe ia 'ia kinautolu ko e tokanga pē ki he fakalalakaka (*development*).

'Oku fiema'u ke hokohoko lelei atu 'a e fo'i nga'unu ko eni. Ko e 'uhinga ia na'a ku fakahoko atu pē Sea, 'oku lahi hono ngaahi polé, 'a e fo'i nga'unu ko eni. Kae lava ke sio mai 'a e ngaahi,, kamata he hā sino mai, 'a e ngaahi lelei faka'ekonōmika, 'oku hanga maí, ke a'usia 'a e vīsone ko eni. 'Oku faka'amu 'a e Pule'angá ke fakaivia 'a e ngaahi sekitoa 'ikai lesisita faka'ofisialé, fakalelei 'a e tafa'aki ki he fefakatau'akí mo e fefononga'akí, to e lahi ange mo e ngaahi koloa hū atu ki tu'apule'angá, to e fakaivia 'a e tafa'aki ki he takimamata mo e folau'eve'evá, ngoué, ngaahi ngāue fakame'aá pea pehē ki he sekitoa 'o e toutai. 'Oku 'i ai foki 'a e tokanga mavahe ki he ngaahi talēniti ke fakaivia Sea, hangē ko e hiva mo e sipoti, pē ko ha to e talēniti pē. Sea, 'i he konga ko eni ki he talēniti, 'oku tokangaekina foki heni 'e he Pule'angá, 'a e tu'utu'uni kuo hoko ki he taha 'o e kau vainga 'iloa he mala'e 'akapulu *Union- Israel* Folau. He 'oku tokoni'i 'etau

'ekonōmika 'e he ngaahi talēniti 'oku foaki 'e he 'Otuá ki he'etau fānaú pea mo e tokoni pa'anga meiate kinautolu, 'oku va'inga 'i tu'apule'anga.

Ko e tafa'aki 'e taha ke fakatokanga'i 'a e uesia 'a e talēniti mo e tui fakalotu 'a e fānaú, ke 'oua 'e pule'i 'e he ngaahi alepau sipoti. Hangē ko ia 'oku lave ki ai 'a e Konisitūtoné..'

'Eiki Sea : Kātaki 'Eiki Minisitā Pa'anga ke faka'osi mai ho'o malangá toki 'oatu pē ho'o taimi 'apongipongi.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, tau fai'aki pē ho'o tu'utu'uní, tau toki hoko atu 'apongipongi, mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale)

<008>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga